

אוניברסיטת חיפה
המרכז הקיבוצי
המכון לחקר הקיבוץ והרעיון השיתופי

ניתוח הסטורי של התפתחות נוף גן הקיבוץ

גיל הר-גיל

דצמבר, 1994

מס' 139

משכן לאמנות עין חרוד
ע"ש חיים אתר בע"מ

65098

ניתוח הסטורי של התפתחות נוף גן הקיבוץ

גיל הר-גיל

גירסה מקוצרת של חיבור על מחקר

שנערך במסגרת מילוי הדרישות לקבלת תואר

דוקטור למדעים

בהנחית פרופ' שאול עמיר, הטכניון

ופרופ' מנחם רוזנר, אוניברסיטת חיפה

תוכן ענינים

עמוד

מבוא

6-5

1. התקופות בגן הקיבוץ
27-6
1.1 תקופת ה"בראשית" 14-9
1.2 תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" 17-14
1.3 תקופת סגנון "גן הנוף" 22-17
1.4 תקופת ה"תחזוקה" 27-22
2. התקופות בגן הקיבוץ והטיפוסים המבניים של הקיבוץ
28
2.1 הטיפוסים המבניים של הקיבוץ 30-28
2.2 התאמה כרונולוגית 32-30
3. השטחים הפרטיים והציבוריים בגן הקיבוץ
34-33
3.1 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת ה"בראשית" 35
3.2 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת הסגנון ה"פורמלי" 37-36
3.3 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת סגנון "גן הנוף" 39-38
3.4 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת ה"תחזוקה" 40-39
3.5 היבטים שונים של פרטי מול ציבורי 41
3.6 תיחום הגינה הפרטית 42-41
3.7 אופי וצורת השטחים הציבוריים והפרטיים 43-42
3.8 תכנון גינות החברים 44-43
3.9 השימוש בגינות החברים 45-44
3.10 חריגות מן הנורמה 46-45

4. סוף דבר

50-47

4.1 המחקר וגן הקיבוץ

52-50

4.2 צפי לעתיד גן הקיבוץ

5. מקורות

57-53

5.1 מקורות בקיבוצי המחקר

58-57

5.2 מקורות נוספים

נושא מחקר זה הוא התפתחות נוף גן הקיבוץ. הבחירה להתמקד בחקר הנוף דוקא בגן הקיבוץ ולא בישובים אחרים נעשתה בשל העובדה כי בקיבוץ חיה חברה בעלת אידיאולוגיה ואורח חיים יחודיים שהיה לה יחס מיוחד, השונה מן המקובל בחברות אחרות, לתחומים רבים של החיים, לרבות לגן הקיבוץ. יחסה המיוחד של החברה הקיבוצית לגן הקיבוץ בא לידי ביטוי, בין היתר, בכך שהקיבוץ כולו, על השטחים הפתוחים שבו, נתפס ע"י חבריו כ"בית" ובכך שבגן הקיבוץ נכללו כל חצר הקיבוץ כולל אזור מבני המגורים, אזור מבני הציבור ואזור מבני החינוך. המשמעות המיוחדת במינה שהוענקה לגן בקיבוץ קיבלה ביטוי בהשקעת משאבים רבים בפיתוחו ובתחזוקתו, מעל ומעבר למקובל בישובים אחרים. הבחירה בנוף גן הקיבוץ כנושא למחקר נעשתה גם מהסיבה שחלק ניכר מתכנון הנוף המקצועי בארץ, ביחוד עד שנות הששים, נעשה בקיבוצים. החברים ואנשי הנוי בקיבוצים היו בבחינת "חלוץ ההולך בראש המחנה" בתחומים של עיצוב הגן, טיפוחו ותחזוקתו. אנשי מקצוע בארץ ציינו כי בקיבוץ התהוותה הדוגמה היחידה של סגנון נוף ישראלי מקורי. לכן, אופיים היחודי של הישוב הקיבוצי ושל החברה שחיה בו הבטיח עניין מיוחד בחקר נוף גן הקיבוץ.

מטרת המחקר היתה לתאר ולהסביר באופן מסודר את ההתפתחות ההיסטורית של גן הקיבוץ, לבחון את תהליך התגבשות סגנון ואופי הנוף בו, לזהות ולהסביר תהליכים ותופעות שבלטו בגן הקיבוץ ולנסות לזהות הקבלות אפשריות בין תהליכים ותופעות בגן הקיבוץ לבין תופעות ותהליכים בתחומים אחרים בקיבוץ.

מחקרים רבים עסקו בקיבוץ כתופעה חברתית, לעומת זאת מעטים המחקרים על התכונות הפיזיות-מרחביות של הישוב הקיבוצי. יתרה מזאת, ההתפתחות ההיסטורית של הגנים ושל השטחים הפתוחים בארץ ובקיבוץ כמעט שלא תועדה. לא נמצאו מחקרים שעניינם בתולדות גן הקיבוץ. הרשימות והמאמרים המקצועיים שעסקו בגן הקיבוץ היו מעטים מאד והתאפיינו בראיה מקומית ולא בראיה כוללת, או התמקדו בהיבטים יחודיים של נושאים טכנולוגיים וטכניים ובפתרון בעיות ספציפיות, ולא בנושאים תכנוניים ועיצוביים. לדוגמה, מחקר שעסק בהשוואת רמות הנקיון באזורים שונים בשטחים הפתוחים בקיבוצים או מחקר שעסק בקשר בין מיקרו-אקלים לבין הנוי בקיבוצים באזורים חמים במיוחד.

בשל היות המחקר ראשוני ו"חלוצי" בתחום בו מועט הידע הקיים ובשל השאיפה לזהות תהליכים ותופעות שלא ניתן היה להגדירם בתחילת המחקר, הוחלט להשתמש בשיטה של חקר ארוע, המתאימה במיוחד למחקרים מסוג זה.

הבחירה בשיטת מחקר זו איפשרה להגיע לחקירה מקיפה ומעמיקה במדגם מצומצם. אולם, אין במסקנות ובממצאי המחקר, שבוסס על חקר ארוע בשני קיבוצים, להעיד על כלל הקיבוצים. בכדי לאשש את תקפות ממצאי המחקר לגבי כלל הקיבוצים יש צורך במחקרים נוספים שיבוצעו בשיטות מדעיות מקובלות, במספר גדול יותר של קיבוצים.

מיפוי התופעה של התפתחות נוף גן הקיבוץ יוכל לתרום להבנת מיקומו ומשמעותו של החומר האמפירי הקיים בנושא כחלק מתופעה כוללת, לשמש נקודת מוצא למחקרי המשך שיתמקדו בבחינה ובחיווק של ממצאי מחקר זה ולשמש רקע למחקרים שיעסקו בהיבטים יחודיים של גן הקיבוץ.

זיהוי הקבלות אפשריות בין תופעות ותהליכים בגן לבין תופעות ותהליכים בתחומים אחרים בקיבוץ, עשוי לעודד מחקרים שיבדקו את האפשרות שסביבה פיזית בכלל וגן הקיבוץ בפרט מבטאים או קשורים לתופעות ותהליכים מתחומי חיים אחרים.

המחקר עשוי לתרום לידע האמפירי הקיים לגבי התכונות הפיזיות-מרחביות של הישוב הקיבוצי באמצעות איסוף וליקוט חומר בארכיונים ובראיונות בצורה מסודרת, קריאה בקורתית, ניתוח החומר והסקת מסקנות. כל אלה מובילים לזיהוי ולהבנה של עובדות ותהליכים בתחום של גן הקיבוץ, תהליכים שיש בהם חשיבות ותרומה לתולדות התכנון והבינוי בארץ, בכלל, ולתולדות השטחים הפתוחים ואדריכלות הנוף, בפרט.

1. התקופות בגן הקיבוץ

נוף הקיבוץ הוא נוף של שטחים פתוחים ונרחבים, המכוסים ברובם דשאם עליהם פזורים עצי צל ונוי. חצר הקיבוץ כולה נראית כמו פארק גדול אשר בו פזורים, בצפיפות נמוכה יחסית, מבני הציבור והמגורים. בצורתו ובסגנונו נתפס גן הקיבוץ כחלק אינטגרלי מן הישוב הקיבוצי ומן הקיבוץ בכלל. אולם, דמותו הפיזית של נוף הקיבוץ אינה אלא תוצאה של תהליך השתנות צורנית וסגנונית, תהליך שהתרחש לאורך כמה עשרות שנים.

בחקר הארוע זוהו ארבע תקופות עיקריות בגן הקיבוץ:

1. תקופת ה"בראשית" - מיסוד הקיבוץ בשנות העשרים ועד אמצע שנות השלושים.
2. תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" - מאמצע שנות השלושים ועד תחילת שנות החמישים.
3. תקופת סגנון "גן הנוף" - מתחילת שנות החמישים ועד תחילת שנות השבעים.
4. תקופת ה"תחזוקה" - מתחילת שנות השבעים.

בכל אחת מן התקופות היו לגן הקיבוץ מאפיינים יחודיים. השוני בין התקופות התבטא, בין היתר, באופיו הפיזי-צורני של הגן, לכן כונו, בעבודה זו, "התקופות הסגנוניות". זאת למרות שכל אחת מן התקופות היתה שונה מן התקופות האחרות במאפיינים רבים מלבד התזות הפיזית-צורנית. ביניהם היו גם מאפיינים משמעותיים, כמו תפקידי הגן, השימוש שעשו בו החברים ודרכי תחזוקתו.

השמות שנבחרו לכל אחת מן התקופות נועדו לבטא את התכונה הבולטת ביותר של הגן באותה תקופה. לכן, לתקופה הראשונה, עת חצר הקיבוץ חסרה עדיין סגנון עיצובי ולמעשה רק החלו להופיע סימנים ראשונים להתהוות הגן, נבחר השם תקופת ה"בראשית". לתקופות שבאו אחר כך, בהן תוכנן ובוצע הגן על פי עקרונות עיצוב ברורים, נבחרו שמות שמתחסים לעקרונות עיצוב אלה - תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודי" ותקופת סגנון "גן הנוף". לתקופה האחרונה, בה נעדר מן הגן קו עיצובי ברור, בעוד דרישות התחזוקה והמגבלות הכלכליות היו הדומיננטיות בקביעת אופיו של הגן, נבחר השם "תקופת התחזוקה".

ארבע תקופות סגנוניות אלה לא היו נפרדות באופן ברור ומוחלט אחת מן השניה. לפרקים הופיעו ניצנים ראשונים לסגנון של תקופה מסוימת עוד במהלך קודמתה, ולפרקים סממנים מתקופה אחת המשיכו להתקיים, ואף נשמרו וטופחו, בתקופות אחרות. כמו כן, חשוב לציין כי הסגנון הפיזי צורני של נוף הקיבוץ הושפע גם מן ההתפתחויות הכלכליות והחברתיות שחלו במשך השנים בקיבוץ.

1.1 תקופת "הבראשית"

תאור התקופה

בשנים הראשונות מאז העליה על וקרקע, משנות העשרים ועד אמצע שנות השלושים, איפיינו את הנוף והנוף בקיבוץ מקריות, חוסר תכנון וחוסר סגנון עיצובי מוגדר. מבחינה היסטורית, בשנים אלו היה הקיבוץ בשלבי התגבשות ראשונים. המצב הכלכלי, החברתי והבטחוני בתקופה זו היה עגום מאוד ובעיות קשות ומגוונות עמדו בפני החברים:

א. הקדחת הפילה חללים רבים - בשנת 1928, לדוגמה, דווח ביגור שהמשק כולו הפך לבית חולים וצויין כי כ-30 חברים חלו בקדחת ולא היה מי שימלא את מקומם בעבודות ההכרחיות ביותר. בספר הקיבוץ תואר המצב במילים אלו: "בשבוע האחרון הפך המשק לבית חולים. יש מקרים חדשים של קדחת, ובכלל יש הרבה מאוד חולים במחנה. שלושם לא עבדו 30 חברים ואין מי שימלא את העבודות הכי הכרחיות", ו"בסוף השנה שלח הקיבוץ קבוצות חברים מעין-חרוד ומן הפלוגות עין טבעון וזכרון-יעקב, להקל על מצוקת חברי הקבוצה, הלא הם סבלו קשות ממחלת הקדחת והיא שגרמה למות אחד החברים הטובים, יואל ברגמן ז"ל; עוד כמה חברים היו נאלצים לעזוב את המקום מסיבות מחלה", "מסיפורי חברים מתקופה זו מתקבלת תמונה עגומה למדי, איך הקדחת הפילה את כולם, לא היה מי שיעבוד ואפילו לא מי שיסעד את החולים. קדחו, בלעו חניין ועבדו. הקבוצה שילמה, כידוע, מס יקר עד שהתגברה על יתושי האנופלס" (יגור, תולדות ואירועים, 1987).

ב. מחסור במים - את התקופה איפיינו מחסור חמור במים. בנקודה עצמה לא היו מקורות למי שתיה, והיה הכרח להביאם במיכלים ממרחק של כ-4 ק"מ. רק בשנת 1927 החלה שאיבת מים ארעית מן הקישון ובשנת 1929 לאחר ריכוז מעיינות מי הקישון החלה אספקת מים סדירה יותר. "מים לשתיה היה הכרח להוביל מרחק 4 ק"מ.... נבנו מכון שאיבה ובריכה ל-100 מ"ק, בתחילה היה ההספק 100 מ"ק לשעה, אחר כך החלה התפוקה פוחתת וירדה עד 4 מ"ק לשעה" (יגור, תולדות ואירועים, 1987).

ג. מצב חקלאי גרוע - מבחינה חקלאית המצב היה בכי-רע. השדות היו מוזנחים מאוד, הן בשל המחסור במים והן בשל המחסור בכלים המתאימים לעיבוד, עובדות שניטרלו כל יוזמה להקמת ענף אינטנסיבי כלשהו. "והשדות היו מוזנחים, זקוקים לעיבוד יסודי ולא היו הכלים המתאימים לכך, מחסור מים אי-אפשר היה להתחיל באיזה ענף אינטנסיבי כלשהו" (יגור ארכיון, יגור תולדות ואירועים, 1987).

ד. בעיות בטחון - הקיבוצים היו מבודדים ומוקפים כפרים ערביים והחברים חששו מהתקפות הפורעים. ביטויים לבעיות הבטחון אפשר למצוא במכתב הבקשה לקבלת נשק של החבר יואל ברגמן שנכתב ב- 4.1.1923 אל מושל מחוז חיפה: "מכיוון שהמקום איפה שאנחנו יושבים פתוח מכל הצדדים, במקרה של התנפלות אין אצלנו במה להגן על הרכוש שלנו ועל הנפשות גם כן - אנחנו מבקשים שיתנו לנו עשרה רובים ראויים לשימוש וגם כדורים במספר מספיק וזה יאפשר לנו את ההגנה על המקום במקרה של התנפלות" (יגור תולדות ואירועים, 1987). ביטויים כואבים יותר היו אירועים בשטח, כמו רצח 3 חברי קיבוץ ב- 6.4.1931, עת 11 בחורים ובחורות חזרו משכונת נשר אל המשק בעגלה, "בהגיעם סמוך למשק, במרחק 100 מ' ממנו, ע"י מפנה הכביש המוביל לכפר חסידים, ראו ערבים אחדים העומדים בכביש. הללו הניחו לעגלה לעבור על פניהם, בהיותם מאחוריה פתחו בבת אחת במטח יריות...הפרידות רצו מבהלות לכיוון המשק כשכדורי הרוצחים דולקים אחריהם, והכניסו את העגלה במרוצה לתוך התצר. בעגלה נמצאו ארבעה פצועים ושלושה הרוגים" (יגור תולדות ואירועים, 1987).

ה. ויכוחים אידיאולוגיים - את תקופת "בראשית" זו, איפיינו ויכוחים אידיאולוגיים קשים ומרים בדבר אופיו העתידי של הקיבוץ, שפגעו במורל החברים. לדוגמה: הויכוח בסוגיה האם הקיבוץ צריך להתבסס על טהרת החקלאות או לא, שהוכרע בהצבעה לטובת הדעה הראשונה וגרם לעזיבתם של חברים רבים את קיבוץ יגור.

ו. מצב כלכלי דחוק - מבחינה כלכלית המצב היה קשה, התקציב היה מזערי והכספים שהתקבלו מהסוכנות לא הספיקו לשום דבר

קונסטרוקטיבי. ביגור, נוספה הבעיה הספציפית שהמוסדות המיישבים לא אישרו את ההתיישבות עצמה, והעליה על הקרקע נעשתה על חשבון חסכוניות מעבודות צדדיות בעיר. כלומר, בשל מחסור במקומות עבודה בקיבוץ עצמו, נאלצו החברים לחפש מקומות תעסוקה והכנסה בעיר. מתוך מכתב שנכתב למרכז החקלאי בשנת 1923: "המשק מעסיק 2-3 אנשים. השאר מחפשים עבודה בעיר. העירה הולכים ברגל לעבודה. הקושי בזה שאין עבודה, כי אמרו לנו בפירוש שלא חושבים לדאוג לנו כי אנו מסודרים... מן הסוכנות נתקבלו סכומים קטנים רק להון חוזר ולא לשום דבר קונסטרוקטיבי אחר". גם בשנים מאוחרות יותר היו קשיים כלכליים רבים - חלקם קשיים של המדינה כולה: "שנות תרפ"ט-תרצ"א היו שנים של קיפאון: לא נוספו שום ערכים חשובים למשק, לא ברכוש, לא בגידול ניכר בענפים ולא במספר החברים. היו אלה שנות מאורעות, שנות משבר קשה בארץ, שנים של מכת עכברים קשה ופשיטת הארבה. קופת "קרן היסוד" היתה ריקה והיה צורך בכספי סיוע רבים למחוסרי העבודה ולעזרה למשקים מוכי העכברים" (יגור תולדות ואירועים, 1987).

מכל המתואר לעיל משתקפת תמונה של דלות, בדידות ומצוקה בהם היו נתונים באותה תקופה הקבוצה ככלל והחברים כפרטים. מובן מאליו שבתקופה שכזו הוקדש מירב תשומת לב החברים לבעיות הקיום וכמעט ולא היתה מודעות לטיפול הנוי והנוף. הביטוי הפורמלי לכך שנושא זה תפס חשיבות משנית בלבד בסדר היום הקיבוצי, היה בסידור העבודה, כלומר בעובדה שלא שובצו אנשים לטיפול בנוי ובנוף, והאחריות לתחום לא הוגדרה באופן מסודר.

לאור האמור לעיל, מפליאה העובדה שבכל זאת הוקדשה תשומת לב כלשהיא לנושא הנוי והנוף. את העובדה הזו אפשר לנסות להסביר בכמה גורמים:

א. מאז תחילת גיבוש רעיון העליה על הקרקע, ועד העליה בפועל, עברו שנים מתישות של לבטים, דיונים אידיאולוגיים, חיפושים אחר אתר מתאים להתיישבות ונסיגות לזכות בתמיכת המוסדות המיישבים. בשל תקופת ההמתנה הארוכה והמתישה הזו (יגור 1914-1923), סביר להניח שרצון המתיישבים להקים בית ממשי וקבוע היה חזק במיוחד. את הרצון להקים "בית קבע" אפשר להבין מן הויכוח שהיה בשנת 1927 בקיבוץ יגור, בו

התפלג הקיבוץ בין תומכי הבניה המהירה והזולה - צריפים, לבין תומכי בניית מבני קבע קשיחים. למרות שבניית צריפים היתה זולה ומהירה יחסית, הוחלט על בניית מספר מבנים קשיחים שעלותם היתה גבוהה ובנייתם איטית אך היו בבחינת "בתי קבע". אחד התחומים שהיו יכולים לתרום לתחושת "בית קבע" היה שיפור הנוף והגוי, וראיה לכך אפשר למצוא בעובדה שהחורשה הראשונה ניטעה בקיבוץ יגור כבר בשנת 1926, עוד לפני שהוקם בית המגורים הראשון. שתילת צמחיה בכלל ונטיעות חורשות בפרט, נתנו גם תחושה חזקה של "כיבוש הקרקע" ובעלות עליה.

ב. הסבר נוסף לרצון בשיפור הנוף והגוי בקיבוץ ניתן במכתב של חברי הקיבוץ למחלקה להתיישבות של הסוכנות, בו צוינה חשיבות השיפור הנופי עבור חברי הקיבוץ והרצון ביצירת חיץ ויזואלי בין הקיבוץ לבין הכביש ממנו נראו מבני המגורים: "המבנים ערטילאיים ועושים רושם לא טוב" (ויסברוד, ארכיון יגור, 30.11.1928).

ג. האקלים באזור עמק-יזרעאל, מקום מושבם של הקיבוצים הנבדקים, חם מאוד ובחודשי הקיץ אף קשה מנשוא. הנוף במקום, לפני העליה על הקרקע, היה צחיח, כמעט ללא עצים. מתצלומים מאותה תקופה מתקבלת תחושה של שממה וריקנות. תנאי הסביבה והחום הרב גרמו לחברים לנסות לשפר את המיקרו-אקלים ע"י נטיעת עצים ליצירת אזורים מוצלים.

ד. בשנים הראשונות לעליה על הקרקע, תנאי המגורים של החברים היו "ספרטניים". החברים גרו באוהלים, בצריפים ובחדרים קטנים מאוד. הריהוט היה מינימלי - מיטות פשוטות, שולחנות מאולתרים מארגזים, כסאות וארונות. כמו-כן, היתה חסרה פרטיות מכיוון שהאוהל, החדר או הצריף היו משותפים למספר חברים או לזוגות נשואים שצירפו שותף שלישי לחדר. חוסר הידע והמודעות גרמו לכך שהבניה חסרה בדרך כלל התחשבות בגורמים אקלימיים, הן מבחינת השימוש בחומרים, הן מבחינת מיקום וגודל הפתחים והן מבחינת כווני האוויר והפניית פתחי המבנים. עובדות אלה הפכו את השהיה בחדר לבלתי נעימה ולעיתים אף לבלתי נסבלת, בשעות מסוימות של היום. עקב התנאים הספרטניים, חוסר הפרטיות ותנאי האקלים הגרועים בחדרים העדיפו החברים לשהות זמן רב מחוץ לחדרם. במלים

אחרות, השטחים הפתוחים בישוב הקיבוצי שימשו לא רק לשם הנאה ויוזאלית ולבילוי שעות פנאי, אלא גם תחליף לשטחי המחיה בבית.

תאור גן הקיבוץ בתקופת ה"בראשית"

תקופת ה"בראשית" בקיבוץ היתה תקופת התארגנות והתגבשות של חברה חדשה בישוב חדש - תהליך שלווה בקשיים רבים. גם בתחום השטחים הפתוחים הנוף והנוי, אופיינה תקופה זו בהתגבשות איטית ולא סדירה. תחילת התקופה אופיינה במצב של ריק והפניית כל תשומת הלב לנושאים בוערים יותר, והמשכה - ביוזמות אקראיות ומקומיות ליצירת עובדות חדשות בתחום זה בקיבוץ. במהלך התקופה לא הוכנו תוכניות מסודרות - מקומיות או כוללת לכל הישוב - לפיתוח נוף, לשתילה ולנטיעה. הנטיעות נעשו לרוב על פי יוזמות אקראיות, דבר שגרם לנוי ולנוף בקיבוץ בשנים אלה להתאפיין במקריות, בחוסר תכנון ובחוסר סגנון עיצובי מוגדר. חסרונם של אלה וחסרונם של חבר אחראי פורמלית על נושא הנוי והנוף ועל היוזמות בתחום זה, הוסיפו לאקראיות ולמקריות בשנים הראשונות, בהן נשתלו וניטעו בקיבוץ בייחוד שדירות וחורשות של עצים (ורדי, 1989).

קשה להגדיר את הצמחיה והנוי בתקופה זו בקיבוץ כ"גן" ובוודאי לא היה זה גן בעל סגנון עיצובי מוגדר. באותה תקופה היו ריכוזים מקומיים של עצים, שיחים ופרחים, כאשר פיזורם בחצר הקיבוץ ובסביבת מבני המגורים היה מקרי. לעצים ולצמחים השונים שהיו מפוזרים אקראית בחצר המשק לא היה תפקיד בקישור המבנים או ביצירת אופי או נוף טיפוסי לקיבוץ. אופייני הוא התיאור שתארה א. אורן (1965) את הקיבוץ באמצע שנות השלושים: "לא היה כל ירק במשק, הילדים ישבו על מדרגות הצריפים ולא היה להם איפה לשחק". ובמקום אחר תארה אותה חברה את הקיבוץ באותה תקופה "כשבאנו (באמצע שנות השלושים) היה המשק כולו סלעים וקוצים. מלבד צמחיית הכרמל היו רק שני עצים שדיירים נטעו ליד הצריף שלהם, המראה היה קשה מנשוא" (אורן, א., 1965). חצר הקיבוץ כללה מבנים לא רבים, פשוטים וצנועים מאוד, בדרך כלל מלבניים. סידור המבנים בחצר הקיבוץ נראה בחלקו אקראי, ובחלקו היה ערוך בטורים, בדומה למבנה צבאי. התחושה שהתקבלה, לפיה כל הישוב היווה מכלול אחד, הושגה הודות לריכוז המבנים באזור אחד לעומת השטחים הפתוחים הנרחבים והריקים במצבם הטבעי סביבו, ולא בשל צורת העמדת המבנים (ורדי, 1989).

בתקופה זו עדיין לא התקיים גן הקיבוץ. בחצר הקיבוץ לא היה סגנון עיצוב נוף דומיננטי והמאפיין העיקרי שלה היה העדרו של סגנון בזה. בסוף תקופה זו הופיעו סימנים ראשונים להוצרות הגן וסממנים להכרה בחשיבות תכנונו.

למרות חוסר התכנון, המקריות והעדרו של סגנון עיצוב מוגדר, שאפיינו את גן הקיבוץ בתקופת ה"בראשית", ניתן היה לזהות באותה תקופה ביטויים מקומיים של מאפייני סגנונות עיצוב נוף שונים: עצים ניטעו בגן הקיבוץ, בין היתר גם בשדירות "פורמליות" וגם בחורשות "חופשיות". בנטיעת עצים בשדירות ניתן למצוא הד לסגנון ה"פורמלי", בו תוכנן הגן עפ"י חוקים גיאומטרים פשוטים וברורים. נטיעת העצים בשדירות ישרות הדגישה צירים ברורים ויצרה סדר מתוכנן וקצב קבוע. סגנון נטיעה זה ניתן להסבר גם במורשת הנוף האירופי עליה גדלו המתיישבים יוצאי אירופה וגם ברצון ליצירת סדר ובהירות בישוב החדש.

להלן מספר דוגמאות לנטיעת עצים בשדירות בתקופה זו: שדירת הדקלים הפורמלית שניטעה בכניסה לקיבוץ-משמר העמק (אבנון, 1953); שדירת הקזוארינות שניטעה בקיבוץ יגור לאורך שורת הצריפים (יומן יגור, 26.3.1928); שדירת החרובים שניטעה אף היא באותה שנה בקיבוץ יגור (יומן יגור, 26.3.1928); יומן יגור, 29.1.1928; נטיעת 50 עצי שיטה בשדירה בקיבוץ יגור (יומן יגור, 6.12.1928). גם במכתב מחברי קיבוץ יגור לשרון וייץ מקק"ל הודיעו האחרונים על הכוונה לטעת שדירות עצים בקיבוץ: "לה' וייץ, ירושלים, אנו מתכננים לטעת חורשות אחדות ושדירות וביקשנו אותך במכתב שתבקר אותנו בימים הכי קרובים בשביל להתייעץ איתך על מקום נטיעה, המין המתאים וכו'..." כמו כן אנו רוצים לשאול בעצתך בנוגע לטיפול בעצי הבר הגדלים אצלנו" (מכתב, ארכיון יגור, 16.12.1925).

גם במקרים בהם ניטעו עצים מזנים "פורמליים" בשדירות, לא תמיד נעשה הדבר במודע, כמו במקרה של שדירת הדקלים בכניסה למשמר-העמק בה, לדברי אחת החברות, הבחירה בון העץ - בדקלים - נעשתה רק בשל העובדה שאלה היו השתילים הזמינים במשתלה באותה עת. עוד אמרה אותה חברה כי גם ההחלטה על נטיעתם בשדירה לא נעשתה בכוונה תכנונית ברורה, אלא פשוט מתוך רצון ללוות את דרך הכניסה בעצים (דור, 1990).

הסיבה העיקרית לנטיעת עצים בחורשות היתה כנראה פונקציונלית, כלומר, הרצון ליצירת אזורים מוצלים בהם יוכלו החברים לשהות בקרירות יחסית במשך שעות היום

מגמה זו ניתנת להסבר גם כהשפעה של אנשי קק"ל. אנשי קק"ל שהיו אמונים על נטיעת חורשות ולא על תכנון גנים, מימנו ותרמו, לעיתים קרובות, שתילים לנטיעה בקיבוץ. כמו-כן, העסיקו אנשי הקק"ל את חברי הקיבוצים בנטיעת חורשות בסמוך לקיבוצים ובכך תרמו להכשרתם המקצועית של החברים בתחום זה (ידיעות משמר-העמק, 15.2.1939; לין, 1947).

סיבה אפשרית נוספת, לנטיעת חורשות בקיבוץ, היתה השפעתו של סגנון עיצוב "הגן האנגלי". זה היה סגנון שדגל בתכנון גנים בצורה חופשית, תוך שימוש בקווים רכים, זורמים וחופשיים, בדומה לקיים בטבע, ובשימוש בצמחיה בצורתה הטבעית ללא גיזום (אורן, א., 1953).

להלן מספר דוגמאות לנטיעת עצים ב"חורשות" בתקופה זו: דיווח על הכוונה לטעת חורשות הופיע כבר במכתב ששלחו חברי קיבוץ יגור לקק"ל ב-1925 (מכתב למר וייץ, ארכיון יגור, 16.12.1925); בדיון על תוכנית שהוצעה לקיבוץ יגור, נשמעו השגות שונות ובין היתר היתה הצעה לשמר את החורשה הקיימת (יומן יגור, 8.11.1934); חורשות האקליפטוס שנשתלו ביגור בשנת 1926 (יומן יגור, 1926).

1.2 תקופת הסגנון "הפורמלי-נקודתי"

באמצע שנות השלושים החל להתגבש בקיבוץ סגנון נוי ונוף חדש - הסגנון ה"פורמלי-נקודתי". המוטיב העיקרי בסגנון זה הוא השימוש בצורות גיאומטריות פשוטות ושימוש בצמחיה מעוצבת ומסודרת. הסגנון ה"פורמלי-נקודתי", כפי שבא לידי ביטוי בקיבוץ, היה גירסה מקומית לסגנון הפורמלי שהיה מקובל באירופה מאז המאה ה-17.

תאור גן הקיבוץ בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי"

חצר הקיבוץ בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" לא היתה גן אחד, אלא אוסף של גינות וגנים, קטנים יחסית בגודלם, נפרדים זו מזו, ובמקרים רבים תחומים ע"י גדרות חיות. הגינות והגנים היו צמודים למבני הציבור השונים כגון: חדר האוכל

וחדר הקריאה, ולמבני המגורים כגון: בתי הילדים וחדרי החברים.

ש. וינברג תיאר ביומן יגור את ביצוע הגינות ליד גני הילדים: "סידרו את הגינות ליד בנין גני הילדים, כל גינה ומגרשיה היבשים והירוקים וארגזי החול מסודרים ממזרח לבנין וממערבו. על ידם נטעו מספר עצי צל, שיחים, פרחים רב שנתיים, מטפסים וגדרות חיות, כל דבר ומטרתו המעשית והאסתטית. לפי אותה שיטה סידרו גם את הגינה ליד בתי הפעוטים. בסידורי גינות אלה היתה השתתפות פעילה של עובדות המוסדות, התייעצו איתן וכן גילו הבנה רבה לזה. אותו דבר לגינה של בית הגימלים (מוסד ברכה) אשר העובדות קיבלו על עצמן להוציא לפועל..." (וינברג, 1940). ביומן הקיבוץ תואר גם ביצוען של גינות ליד מבני הציבור: "כמה גינות ציבוריות", "פינות הנוי ברחבי המשק", "גינות חדשות... סודרו ליד חדר הילדים", "הוכנה גינה ליד חדר הקריאה", "הגינה... זעירה ומסתדרת ליד הכיתות" (שדמי א., ושרה מ., 16.10.1936; ידיעות משמר-העמק, 1.1.1939; ידיעות משמר-העמק, 14.11.1936; ידיעות משמר-העמק, 26.3.1937; ידיעות משמר-העמק, 15.2.1945).

לאורך חלק מן השבילים, בגבולות הגינות והגנים, היו גדרות חיות בדרך כלל מזני שיחים חזקים כמו הדודונאה. במקומות שונים בחצר המשק ובסביבתו הקרובה היו חורשות צל. במספר מקומות היו עצים שהגדירו צירי מבט וצירי הליכה, או חצו אזורים והפרידו בין שימושי הקרקע השונים. באזורים מרכזיים במשק, בקרבת מבני הציבור החשובים, כמו ליד חדר האוכל וליד חדר הקריאה, היו הגינות מטופחות במיוחד. מרכיבי הנוי והצבע היחודיים בגינות אלה היו בדרך כלל פרחים, כמו הוורדים שב"עיגול" בקיבוץ יגור. "הוחלט לסדר את השטח, הדשא והשושנים שצריכים לבוא באמצע העיגול" (יומן יגור, 25.6.1937).

הגינה המרכזית בקיבוץ משמר-העמק אפיינה את הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" שהתפתח בגן הקיבוץ. "השטח שהיה משופע חולק לארבע טרסות. בטרסה העליונה מוקמה בריכת דגים מרובעת. בכל פינה של הבריכה היה ריבוע קטן עם פרחי מים. משני צידי הבריכה היו ערוגות פרחים ברוחב של כארבעה מטרים. בכל ערוגה סודרו שורות פרחים עונתיים ושיחים רב-שנתיים. בקרבת הבריכה מוקמו הפרחים החד-שנתיים הנמוכים והשיחים הרב-שנתיים הגבוהים יותר מוקמו רחוק יותר מן הבריכה. מעבר לערוגות הפרחים היו שתי שורות של עצי אשכוליות ומעבר להן שתי שורות של דקלים, ביניהן היה שביל מרוצף. מעבר לשורות הדקלים היתה גדר חיה גזומה

בקווים ישרים שהפרידה בין אזור המגורים לגינה המרכזית" (דרור, 1990).

מספר מרכיבים ומאפיינים עיצוביים בלטו בחצר הקיבוץ בתקופה זו:

- א. אזור מרכזי "פורמלי" בעיצובו כמו "העיגול" בקיבוץ יגור שצורתו הוגדרה ע"י צמחיה וע"י קיר עגול ונמוך עשוי אבן.
- ב. טרסות מאבן לקט מקומית, שנעשה בהן שימוש רב יחסית במקומות שונים בחצר הקיבוץ.
- ג. גדרות חי שהקיפו ותחמו את הגינות ונגזמו בקווים ישרים ובחתך מלבני.
- ד. פרחים יחודיים, כמו ורדים, אשר טופחו בעמל רב וזכו לתשומת לב יחודית.

חלק מן הגינות הציבוריות היו גינות נוי בהן הושם דגש על צמחים ופרחים יחודיים, על שיחים גזומים בצורות גיאומטריות ועל אלמנטים בנויים כמו הטרסות או בריכת הדגים. גינות אחרות היוו את השטחים הפתוחים הפונקציונליים, בעיקר דשאים לשימוש החברים כמקום מפגש, נופש ומרגוע.

אזורי המגורים נראו שונים לגמרי מן המראה המאפיין אותם היום. המבנים היו קטנים יחסית, בצורה של תיבה מלבנית בני קומה אחת וגג רעפים. כל מבנה הכיל כ-4 חדרים בשורה וכל שטחם יחד לא עלה על עשרות בודדות של מטרים מרובעים. המרחק בין הבתים היה רב יחסית ומידת צפיפות הבינוי היתה נמוכה מאוד. הבתים כולם היו מסודרים בשורות, פנו לכיוון אחד והזכירו באופיים מחנה צבאי.

גם מבני הציבור כמו חדר האוכל, בתי הילדים והמועדון היו מבנים פשוטים מאד, בני קומה אחת או שתיים, חלקם ב"סגנון הבינלאומי" ואחרים פשוטים וצנועים עד כדי כך שאפילו אי-אפשר היה לשייכם לסגנון זה.

ליד חדרי החברים היו גינות קטנות תחומות ע"י גדרות חיות שתחמו גינות פרטיות של שלוש או ארבע יחידות דיור בעת ובעונה אחת. למרות שכל גינה פרטית טופחה ע"י דיירי החדר או הדירה אליה היתה צמודה, לא היתה הפרדה פיזית בין הגינות הפרטיות שליד כל מבנה מגורים. זני הצמחים שהיו פופולריים ביותר ליצירת הגדרות החיות היו הדורנסה והדודונאה. הגדרות החיות נגזמו תדירות ע"י החברים

ואנשי הנוי בקווים פורמליים וישרים.

בגינות עצמן הושם הדגש הן על פרחים עונתיים כמו אמנון ותמר, ציניות, בנות חן וציפורני חתול והן על פרחים יחודיים כמו הוורדים. גינות פרטיות רבות בקיבוץ היו מטופחות מאוד והיוו אלמנט קישוטי בולט, במיוחד על רקע צניעות המבנים, החדרים והריהוט שבהם.

1.3 תקופת סגנון "גן הנוף"

בתחילת שנות החמישים, אחרי כמעט שני עשורים, בהם, כאמור, שלט בגן הקיבוץ הסגנון ה"פורמלי-נקודתי", החל להתגבש סגנון חדש - סגנון "גן- הנוף". זה היה סגנון בו נתפס כל שטח הקיבוץ כגן אחד גדול ועוצב בצורה חופשית תוך שימוש בקווים רכים, בניסיון לחקות את הטבע. שלוש סיבות עיקריות גרמו למעבר מסגנון הגן ה"פורמלי-נקודתי" לסגנון "גן הנוף" החדש:

- א. עלויות תחזוקה גבוהות של הגן ה"פורמלי".
- ב. חוסר התאמה של הגן ה"פורמלי" לרעיונות השוויון והשיתוף.
- ג. השפעת סגנון "גן הנוף" האנגלי.

חוסר התאמה לדרישות התחזוקה

אחד המאפיינים הבולטים של הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" בגן היה הצורך בתחזוקה מרובה. הטיפול הרב ובעיקר עבודת הידיים המרובה שנדרשה לתחזוקת החלקות הקטנות ולטיפוח זני צמחים יחודיים, גרמו לכך שאת תחזוקת הנוי והנוף באותם ימים בקיבוץ אפיין מחסור מתמיד בכוח אדם. אנשי הנוי באותה תקופה התקשו לתחזק את גן הקיבוץ, דבר שגרם לכך שעד שנות החמישים טופח רק חלק מן הישוב, בעוד שטחים אחרים, חלקם בלב הישוב, נותרו ריקים ובלתי מטופחים. מצב זה עורר ביקורת נוקבת מצד החברים בקיבוץ, והבשיל את התנאים לקבלת סגנון עיצובי חדש לגן הקיבוץ: חברי הקיבוץ, ובפרט אנשי הנוי "החליטו" לחפש סגנון שיתן פיתרונות למגבלות התחזוקה של הסגנון הקודם (שדמי, 1989).

גורם נוסף לשאיפתם של אנשי הנוי לשינוי סגנון הגן הישן היה נעוץ בעובדה שעבודת התחזוקה הידנית שנדרשה לטיפול הגן ה"פורמלי-נקודתי" מנעה בעקיפין את התפתחות המיכון של ענף הנוי, ובכך עיכבה את שיפור תדמית הענף ועובדיו בקיבוץ. השאיפה למכן וליעל את עבודת הענף, הן למען מטרות פרקטיות והן למען שיפור תדמית עובדיו, חיזקה את "הדרישה לסגנון אחר" בגן הקיבוץ. לדרישות התחזוקה היתה השפעה רבה, ואולי אף ההשפעה העיקרית, על גיבושו בכת ובפועל של הסגנון החדש - סגנון "גן הנוף" (ורדי, 1989).

חוסר התאמה לרעיונות השוויון והשיתוף

ההיבט הנקודתי של הגן בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" זכה לביקורת נוקבת מצד חברי הקיבוץ. ברשימה בשם "הבית" שנתפרסמה בבטאון קיבוץ יגור, התריע אחד החברים נגד התפיסה הנקודתית ונגד אנשי הנוי. לטענתו, טיפחו אלה רק אזורים מצומצמים ועזרו לחברים בטיפוח גינותיהם הפרטיות, ליד החדרים, בה בשעה ששטחים פתוחים רבים, השייכים לכלל, נותרו מוזנחים. אותו חבר אף טען שהתפיסה הנקודתית עליה התריע, נגדה את רוח הקיבוץ: "אין זה אמיתי, לא פועלי, לא תרבותי ולא הולם" (בן-שלמה, 1948). שכן, הקיבוץ היה ישות חברתית כלכלית, שאורגנה על בסיס עקרונות של שוויון ושיתוף, בעוד בסגנון הנוף ה"פורמלי", שאפיין את גן הקיבוץ עד שנות החמישים, היתה מעט מאוד התאמה לעקרונות החברה הקיבוצית (שדמי, 1988).

מבחינה היסטורית, הסגנון ה"פורמלי" היה סגנון גני העשירים, גני הכנסיה וגני השליטים, סגנון מנוכר משהו, שנועד, בין היתר, להאדיר את בעלי הגן ולהפגין שליטה מוחלטת בסביבה ובטבע. הסגנון ה"פורמלי-נקודתי", שהיה הגירסה המקומית של הסגנון ה"פורמלי" בקיבוץ, הדגיש את ההפרדה בין האזורים השונים בחצר המשק ואת הפרטיות בגינות הציבוריות ובגינות הפרטיות.

חבר ותיק שהיה מעורב בנעשה בגן הקיבוץ באותה תקופה ציין כי לדעתו עיצוב גן הקיבוץ עד שנות החמישים (בתקופה שקדמה לתקופת סגנון "גן הנוף") לא היה ביטוי ל"רוח החברה" אלא למורשת העבר של חברי הקיבוץ ושל המתכננים (שדמי, 1988).

במאה ה-18, בהשפעת גל הרומנטיות בספרות ובאומנות שעבר על העולם המערבי, ובהשפעת ההתעניינות בטבע שהלכה וגברה באותה תקופה, החל להתגבש באנגליה סגנון חדש בעיצוב גנים - סגנון "גן הנוף", שנודע בעולם מאוחר יותר כסגנון ה"גן האנגלי" או "גן הנוף האנגלי" (ENGLISH LANDSCAPE GARDEN). בסגנון ה"גן האנגלי" ניסו המתכננים לחקות את הטבע ע"י יצירת גן שיראה כחלק מן הנוף הטבעי, או ממה שנתפס אז כנוף טבעי, כמקום שיד אדם מעולם לא נגעה בו. ה"גן האנגלי" עוצב בקווים רכים וזורמים, כשההנחה היתה ש"הטבע מתנגד לקווים ישרים" (NEWTON, 1971). תוואי הקרקע שונו כדי לעשותם רכים ו"טבעיים" יותר וכדי ליצור סביבה "כפרית ופסטורלית". השימוש בצמחיה נעשה בצורתה הטבעית, כלומר ללא גיזום ועיצוב, כפי שהיה נהוג בגן ה"פורמלי". אלמנטים בנויים בסגנון יווני קלסי, שנתפסו אז כ"טבעיים", מוקמו בגן כך שישתלבו בתמונת הנוף הכללית ויתרמו לאווירה הפסטורלית. סגנון ה"גן האנגלי" גרם למספר שינויים וחידושים בהתייחסות לנוף. חידוש משמעותי שאפיין סגנון זה היה בתפיסה הנופית הכוללת והרחבה לסביבה, על כל מרכיביה. הדבר בא לידי ביטוי גם בהתייחסות למבנים כאל מרכיב אחד מיני רבים שיצרו את תמונת הנוף המלאה, לעומת סגנון הגן ה"פורמלי", בו המבנה היווה את לב הגן ואת האלמנט המרכזי בו. חידוש נוסף בסגנון ה"גן האנגלי" היה קשור לצמחיה: לא עוד התייחסות אל הצמח הבודד, כנהוג בסגנון ה"פורמלי", אלא התייחסות לקבוצות צמחים בצורתם הטבעית, לשם יצירת אפקט שיבלוט גם ממרחק. סגנון ה"גן האנגלי" השפיע במאות ה-19 וה-20 על עיצוב הגנים במדינות רבות בעולם המערבי, בין היתר בארה"ב ובארצות אירופה המערבית והמרכזית. סגנון ה"גן האנגלי" השפיע גם על מתכנני הגנים ועל קובעי המדיניות בתחום זה בקיבוץ (כרם, 1953).

התפתחות סגנון "גן הנוף" בקיבוץ

שלושה גורמים, או למעשה, שלוש עובדות הכינו את הקיבוץ לשינוי הסגנון הנופי שהחל להתגבש בו: העובדה שסגנון ה"גן האנגלי" היה פופולרי בעולם המערבי, העובדה שהסגנון ה"פורמלי-נקודתי" בגן הקיבוץ נגד למעשה את הרעיונות שבמהות הקיבוץ והעובדה שהיה זה כמעט בלתי אפשרי לקיבוץ, מעשית, לתחזק ולטפח את כל שטחיו הפתוחים באותה תקופה.

סגנון "גן הנוף" "הופיע" בקיבוץ בתחילת שנות החמישים, אך הבסיס הרעיוני לתפיסה זו הוצע ע"י אדריכל הנוף שלמה וינברג, כבר בתחילת שנות הארבעים, עת הציע שגן הקיבוץ יהיה "גן נוף ולא גן נוי" (וינברג, 1943). וינברג אף הסכים באותה תקופה, כי ניתן היה להשתחרר מן הקווים הפורמלים והישירים בתכנון הגן. אולם, נראה שרעיונות אלה הקדימו את זמנם. אפילו בקיבוצו של וינברג, יגור, שם היתה אלישבע אשתו אחראית הנוי, נשארו רעיונות אלה בגדר תיאוריה, ובפועל המשיכו לממש את סגנון העיצוב ה"פורמלי-נקודתי". גם בתחומים אחרים המצב היה דומה. לדוגמה, הבקשה להתאמת הגן לדרישות התחזוקה צויינה מפורשות, בעת הזמנת תוכנית הנוף והנוי מאדריכל הסוכנות ר. קאופמן: "שיהיה קל לעבד במחרשה" (וייסברוד, 1928). אך, גם בתחום התאמת הגן לדרישות התחזוקה, הבקשה לא מומשה והסגנון ה"פורמלי-נקודתי" המשיך להיות דומיננטי בפועל.

תהליך השינוי בפועל מן הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" לסגנון "גן הנוף" החל כנראה בשנת 1949, עם הזמנת אדריכל הנוף ליפא יהלום לתכנן את השטחים הפתוחים בקיבוץ משמר-העמק. ליפא יהלום, מן החשובים והותיקים באדריכלי הנוף הפועלים בארץ מאז שנות השלושים, הכין תכנית נוף מהפכנית והציע שינוי מוחלט בתפיסה הנופית שהיתה מקובלת עד אז בקיבוץ (שדמי, 1988). התכנית אושרה והחברים אף החליטו על הזמנת תוכניות נוספות לשיפורים סביב חדר האוכל ולאזורים אחרים בקיבוץ (ידיעות משמר העמק, 3.12.1949). התכנית ביטאה את תפיסת "גן הנוף" באופן מובהק. במקום גינות וגנים מוגדרים ונפרדים, הציעה התוכנית גן אחד גדול ורציף; במקום שטחים ישרים, מופרדים ע"י טרסות ומדרגות אבן, הציעה התוכנית גבעות ושיפועי קרקע רכים ומתונים. כמו-כן, הופיעו בתוכנית מאפיינים רבים אחרים של סגנון "גן הנוף".

בפועל, מאז שנות החמישים החלו בקיבוץ בביצוע פעולות לשינוי אופי הנוי והנוף. פורקו אלמנטים שהיו אופייניים לסגנון ה"פורמלי-נקודתי", כמו טרסות האבן סביב חדר האוכל במשמר-העמק (ידיעות משמר-העמק, 14.7.1950). ביגור החלו במאמץ מכון לשינוי אופי הצמחיה, עקרו שיחים שדרשו גיזום תדיר ושתלו אחרים שדרשו פחות אחזקה (אורן, א., 1964). במשמר-העמק העבירו דקלים שהיו נטועים בשדירות פורמליות ונטעו אותם בקבוצות במקומות שונים בחצר הקיבוץ (ידיעות משמר-העמק, 20.9.1952). נשמעה אפילו דרישה להחליף את הדקלים בשדירת הכניסה, שהיתה סמלו של קיבוץ משמר-העמק, בעצי צל פונקציונליים יותר. נעשו מאמצים ליצירת רצף

צמחיה נוחה לתחזוקה ולכסוי כל שטח חצר הקיבוץ בירוק. את השינוי בגן הקיבוץ תיארה עובדת נוי ותיקה בקיבוץ יגור: "במקום שיחים נמוכים ופרחים וגינות נוי צפופות, פרשנו דשאים על פני כל המשק" (אורן, א., 1965).

בשני העשורים מאז תחילת שנות החמישים התחזקה בפועל התפיסה העצובית והתכנונית של "גן הנוף" בגן הקיבוץ. תרמו לכך גם השינויים הכלכליים שהתרחשו בארץ. עם שינויים אלה נמנים השיפור באספקת הפירות הטריים שתרם לנכונות לקבל את עקירת עצי הפרי (שיצרו מפגעים אסתטיים ופגעו ברצף התחזוקתי) והשיפור במיכון כל הענפים החקלאיים בקיבוץ שתאם במיוחד את ענף הנוי ואת סגנון "גן הנוף".

תאור גן הקיבוץ בתקופת "גן הנוף"

בסגנון החדש שהתגבש בקיבוץ, אומצו חלק ממאפייני סגנון ה"גן האנגלי". שניים מן הבולטים שבמאפיינים אלה הם:

- א. הדגשת ההתייחסות הנופית לסביבה כולה כמכלול, תוך הצנעת המבנים וההתייחסות אליהם כפרטים בודדים מתוך רבים במכלול.
- ב. הדגשת השימוש בקבוצות צמחים בצורתם הטבעית לשם יצירת אפקט נופי סביבתי, תוך הפחתת החשיבות של הצמח הבודד.

אולם, למרות שבסגנון "גן נוף" בקיבוץ אומצו מאפיינים רבים מסגנון "גן הנוף האנגלי", היה שוני רב בין הסגנונות. "גן הנוף" הקיבוצי היווה גירסה פשוטה ופונקציונלית, עם השפעות מקומיות, של סגנון ה"גן האנגלי". עצם העובדה שגן הקיבוץ היה גן שקהילה שלימה לא רק מבקרת בו אלא גם חיה בו, על כל המשתמע מכך, הוסיפה לו מאפיינים יחודיים רבים. אלה חברו יחד עם הגורמים הכלכליים והמקומיים השונים וגרמו להתגבשות הסגנון היחודי של "גן הנוף" הקיבוצי.

בתקופה זו בגן הקיבוץ התמזגו הגינות הציבוריות עם הגינות הפרטיות לרצף המשכי אחד, שהכיל את כל השטחים הפתוחים. כל שטח הקיבוץ הפך לגן אחד גדול בו היו פזורים עצי צל ונוי וקבוצות שיחים ופרחים שנועדו ליצירת אפקט יחודי. הגן עוצב בקווים חופשיים ולא באופן פורמלי וסימטרי. נעשה שימוש בצמחיה בצורתה הטבעית, תוך הדגשת קבוצות הצמחים והמעטת חשיבות הצמח הבודד. עיקר הדגש בגן הישוב הושם על המכלול, ומבני הציבור והמגורים הוצנעו ושולבו בגן. השימוש

בפרטי גן ובאלמנטים בנויים יחודיים, היה מועט ומשני בחשיבותו. חומרי הבניה היו פשוטים, פונקציונליים וזולים, ללא הצטעצעות והידור. הגן היה פונקציונלי באופיו ואזורים שונים בו יועדו ושימשו לפעילויות שונות, כאשר מערכת שבילים פשוטה קישרה ביצילות בין האזורים והמוקדים השונים בקיבוץ.

בחצר הקיבוץ נשמרו המבטים הפתוחים במכוון, והיתה אפשרות ל"תפוס" חלקים גדולים מן הישוב במבט אחד. בדרך כלל, לא היו מקומות סגורים בהם ניתן היה לחוש בפרטיות וכמעט כל אזור נצפה ממרחקים.

בניגוד לסגנון "גן הנוף האנגלי", במקבילו הקיבוצי לא נעשו נסיונות מכוונים ליצירת איריה פסטורלית ע"י שימוש באלמנטים בנויים ובמבנים "ישנים" או ע"י עיצוב מדוקדק של תמונות נוף פסטורלית.

סגנון "גן הנוף" הפך את חצר הקיבוץ לגן אחד גדול, אשר היה משותף לכל בבעלות ובתחושה - גן שהדגיש את השוויון בהתייחסות לחלקי הקיבוץ השונים, והתאים במהותו לאופיה של החברה הקיבוצית. "גן הנוף" התאים יותר לדרישות התחזוקה, גם מהבחינה המעשית, מכיוון שאפשר את הטיפוח בעזרת צוות עובדים מצומצם. סגנון זה תאם כל כך את רוח הקיבוץ עד שהוגדר ע"י אדריכלי נוף כ-"סגנון הנוף היחידי שהוא ישראלי אופייני" ונתפס כמרכיב אינטגרלי של הקיבוץ.

1.4 תקופת ה"תחזוקה"

אחרי תקופה של כ-20 שנה בהן היה סגנון "גן הנוף" דומיננטי בקיבוץ, החלה תקופה חדשה בגן הקיבוץ - תקופת ה"תחזוקה". למראית עין דמה סגנון הגן בתקופה זו במידה רבה לסגנון "גן הנוף", בהבדל עקרוני אחד: בעוד שסגנון "גן הנוף" התבסס על עקרונות עיצוביים ותיכנוניים ברורים, הרי שבתקופת ה"תחזוקה" ויתרו, לעיתים קרובות, על עקרונות אלה לטובת דרישות התחזוקה. הדמיון הצורני והסגנוני הרב של הגן בשתי תקופות אלה היה, כאמור, למראית העין בלבד, שהרי בדיקה מעמיקה יותר, העלתה הבדלים משמעותיים.

בשתי התקופות שקדמו לתקופת ה"תחזוקה" היו סגנונות עיצוביים אשר הציעו תפיסה ברורה ותרמו לשינוי ולגיבוש אופיו החדש של גן הקיבוץ, ולכן אפשר היה להגדירם

כסגנונות "חיוביים". לעומת זאת, בתקופת ה"תחזוקה", היתה בגן הקיבוץ נסיגה עיצובית. בדומה לתקופת ה"בראשית", תקופת ה"תחזוקה" התאפיינה בפסיביות תכנונית ועיצובית ובהגררות אחר אילוצים.

בתקופת ה"תחזוקה" הושם הדגש על הכמות יותר מאשר על האיכות. יותר מאופי הגן וצורתו היה חשוב עצם העיבוד והכיסוי של כל השטח הפתוח ב"ירוק". גן הקיבוץ הפך בתקופה זו למעוצב ומעניין פחות, ואף איבד הרבה מן הייחוד הסגנוני שהיה לו, ביחס לגנים בישובים אחרים בארץ. הדגש הושם על דשאים ועצים, ואילו השיתים ועוד יותר מכך הפרחים היו למשניים בחשיבותם.

הגורמים לשינוי בגישה לעיצוב הגן

גורמים רבים תרמו לשינוי הסגנוני שחל בקיבוץ. חלק מן הגורמים היה קשור ישירות לענף הנוי, לדמויות המסוימות שפעלו בתחום הנוי ולוותק שצברו ענף הנוי ועובדיו. יתרת הגורמים נבעה מן התמורות החברתיות והכלכליות שחלו בקיבוץ בתקופה זו.

א. הגידול המתמיד בבניית מבני ציבור ומגורים, גרם לגידול מקביל ומתמיד בעומס העבודה שהוטל על אנשי הנוי ובכלל זה ביצוע תוכניות הפיתוח, גינון שטחי הנוי ותחזוקתם. כמו-כן גרם הגידול המתמיד בבניה להרס תדיר של שטחי נוי "ותיקים" מחד, ולגידול מתמיד בכמות שטחי הנוי מאידך. כלומר, הרחבת מבנים קיימים והוספת מבנים חדשים בתוך חצר הקיבוץ, נעשתה לעיתים קרובות תוך פגיעה בנוי באזורים הסמוכים אליהם. פגיעות אלה אילצו את אנשי הנוי לעסוק לאחר סיום הבניה בשיקום שטחי הנוי שנפגעו. בניית השכונות החדשות נעשתה בד"כ על שטחי קרקע חדשים, שהיו עד אז מחוץ לתחום חצר הקיבוץ, ולכן הגדילו את שטח הקיבוץ ואת כמות השטחים הפתוחים אותם היו צריכים אנשי הנוי תחילה לגנון ואחר כך לתחזק.

ב. קיפאון או גידול איטי מדי במצבת עובדי הנוי - הענף סבל ממחסור מתמיד בעובדים בכלל, ובעובדים קבועים בפרט. מאפיינות את הנושא המובאות הבאות: "העבודה לא מעטה ובמצוקת הידיים העובדות המשמשות

כיום במשק, יש סכנה כי עבודה זו תיעזב ולא תיעשה השנה" (יומן יגור, 3.1937). "המחסור המתמיד בעובדים גרם לכך שאנשי הנוי לא הצליחו לעמוד במשימה של טיפוח כל חצר הקיבוץ" (וינברג, 1940).

ג. העדפת מיכון ומינוע, כמו גם רתיעתם בפועל של אנשי הנוי מעבודת כפיים - חלקם בשל סיבות תדמית וחלקם, המבוגרים יותר, בשל מגבלות בריאותיות, השפיעה הלכה למעשה על יצירת גן המתאים לתחזוקה מינימלית ועל בחירת זני צמחים המאפשרים תחזוקה כזו.

ד. חוסר תמיכה ועידוד מספקים מצד מוסדות הקיבוץ ומצד ציבור החברים באנשי הנוי - העדיפות הנמוכה שניתנה לענף הנוי במוסדות הקיבוץ ובסדר החשיבות של החברים תרמו, גם הם, לעייפות מצטברת של אנשי הנוי ולצמצום ביוזמותיהם החדשות בתחום הנוי. "ועדת סידור העבודה והמרכז שלה מעריכים את עבודתו; הרי בכל זאת לא רואים אותה כמכניסה ואפילו בעקיפין ומשאירה לנו רק מספר מינימלי של עובדים קבועים לטפח בקיים; השקאה, המטרה, עידור, קצירת דשא, גיזום, החלפת שתילי פרחים, הקצרת גדירות חיות, זיבול ומלחמה במחלות ובמזיקים. לאפשרות של הכשרת שטחים נוספים אנו זוכים לעיתים רחוקות. איו אצלינו הכרת הצורך לבנות וליפות את הישוב גם יחד. ההיפך מזה, שלטת עוד ההכרה שקודם נבנה את המשק ואח"כ נשפר. אח"כ זה נמשך כבר קרוב ל-20 שנה".

ה. בשנות השבעים, גברה חשיפת החברה הקיבוצית לחברה העירונית - עובדה זו גרמה לנטייה לחקות את החברה העירונית בתחומים רבים, וביניהם הנכונות לאמץ אלמנטים וחומרים לשימוש בגן הקיבוץ. למשל השימוש בריצוף גרנוליט ברחבות ציבורית, או הכנסת אלמנטים בנויים שונים כמו פרגולות, גדרות, או כסאות גן בתחום החצר הפרטית.

ו. התחזקות מגמת המשפחתיות - הדיון והמעבר ללינה המשפחתית ושינויים בהתייחסות למעמד המשפחה בקיבוץ תרנו לטיפוח הפרטיות והייחודיות, דבר שהתבטא גם בגינות החברים, אפילו על חשבון המראה הכללי של גן הקיבוץ.

ז. החלשות השפעתה של דעת הקהל הציבורית בקיבוץ גרמה לחריגות מן הנורמות בכל התחומים, בכללם בתחום הגן. כתוצאה מכך התקבלו בסלחנות

מעשים כמו שתילת גדרות חי סביב גינות החברים, הקמת סככות ופרגולות לצל, או ריצוף חלקים מן הגינה ה"פרטית" הסמוכה לדירות החברים.

ח. עיסוק מועט בצד התיאורטי של תכנון ועיצוב הנוף בקיבוץ, מיעוט בדיונים מקצועיים ברמת התכנון הכולל והתמקדות בנושאים טכניים ומקומיים, גרמו לכך שרוב העיסוק בגן הקיבוץ היה בגדר "כיבוי שריפות" ופתרון בעיות מקומיות, ולא עוד עיסוק בתכנון כולל, באופי, בתפקידים ובמטרות הגן בקיבוץ.

מאפייני הגן בתקופת ה"תחזוקה"

להלן מספר ממאפייני הבולטים של סגנון ה"תחזוקה", אשר בחלקם הם שרידי הסגנון הקודם - סגנון "גן הנוף" - בחלקם הם קשורים להתפתחות או הסתאבות של אותו סגנון, ובחלקם הם ביטויים של השפעות חדשות אשר חדרו לקיבוץ בתקופה זו.

א. העדר קו עיצובי ברור - בעוד שבתקופות הסגנוניות הקודמות, תקופת הסגנון "הפורמלי-נקודתי" ותקופת סגנון "גן הנוף", תוכנן הקיבוץ כולו, במידה רבה, בעקביות סגנונית, הרי שבתקופת ה"תחזוקה" כל שכונה או אזור תוכננו בהתייחסות "מקומית" ולא בהתייחסות לתפיסה עיצובית כוללת.

ב. התייחסות טכנית ותחזוקתית - ההתייחסות לשטחים הפתוחים בתקופה זו היתה בעיקרה התייחסות מן ההיבט הטכני תחזוקתי - משהו בדומה להתייחסות לשאר האלמנטים בחצר הקיבוץ, כגון תשתיות או מבנים אותם יש לתחזק במינימום מאמץ ובמינימום עלות. התפיסה לפיה כל שטח בקיבוץ הוא גן אחד גדול היתה מקובלת על הכל, אך לא ציפו מגן זה ליותר מאשר להיות ירוק. לכן, ניסו למצוא פתרונות איך לכסות את כל השטח בצמחיה ירוקה ולתחזקו במינימום השקעה. בתקופה זו לא היתה התפתחות רעיונית של גן הקיבוץ - לא מן הבחינה התוכנית ולא מן הבחינה הסגנונית. יתרה מזאת; גם העיסוק בסוגיות של תוכן וסגנון כמעט ולא היה קיים בתקופה זו. במידה והיה בכלל עיסוק תיאורטי בגן הקיבוץ, הרי הוא התמקד בהיבטים טכנולוגיים, כמו בשיטות השקיה או דרכים לחיסכון בתחזוקה.

הגישה הטכנולוגית לגן הקיבוץ התבטאה הן בשימוש מצומצם יותר באנשי מקצוע, ובעיקר באדריכלי נוף, והן בהסתמכות על אנשי ביצוע גם בתחום התכנון.

ג. רצף תחזוקתי - רצף התחזוקה אשר בלט גם בסגנון "גן הנוף", הפך בתקופת ה"תחזוקה" לדומיננטי עוד יותר. כל הגן הפך לרצף תחזוקתי אחד, וכמעט ולא היה גורם שהצדיק את הפסקת הרצף, מלבד צרכים פרגמטיים והנדסיים כמו הפרשי גבהים, עליהם היה קשה לגשר ללא מסלעה או קיר.

ד. שימוש מועט באלמנטים בנויים ובפרטי גן יחודיים - גם מאפיין זה שהתקיים בסגנון "גן הנוף" קיבל הדגשת יתר בתקופת ה"תחזוקה", בעוד הנכונות לשימוש באלמנטים או פרטים יחודיים הצטמצמה כמעט לחלוטין.

ה. שימוש באלמנטים וחומרים הלקוחים מהוויית תכנון הנוף בעיר - בתקופת ה"תחזוקה" הסתגן גורם חדש אשר לב היה מקובל בקיבוץ בתקופות קודמות. החל שימוש באלמנטים ובחומרים אשר הופיעו קודם לכן בערים, כמו רחבות גרנוליט בגן הציבורי בקיבוץ, עמודי תאורת גן, גדרות חי וגדרות דקורטיביות.

ו. התמקדות בצמחיה עמידה ונוחה לתחזוקה - בעוד שבסגנון "גן הנוף" היתה התייחסות לא לצמח הבווד, אלא לקבוצת צמחים כאלמנט נופי שיועד לו תפקיד חשוב בתמונת הנוף הכללית, הרי שבתקופת ה"תחזוקה" הצטמצמה חשיבות אופי הצמח עוד יותר. הדגש בבחירת הצמח הושם על יכולתו לשרוד ולהתקיים לאורך זמן, ועל התאמתו לדרישות של תחזוקה מינימלית וממוכנת, גם אם זה בא על חשבון דרישות נופיות ותכנוניות. בתקופה זו נבחרו שיחים שאינם מתפשטים יתר על המידה ועצים שלא משירים עלים, בעוד חלק נכבד מן השטחים הפתוחים כוסה בדשאים אשר התאימו לתחזוקה ממונעת וממוכנת (ילין ועשת, 1981; עשת, 1989).

ז. יוזמות פרטיות ופריצת נורמות - ביטויים של יוזמות פרטיות, שכמעט ונעלמו לחלוטין בתקופת "גן הנוף", החלו להופיע שוב. הדבר התבטא בהקמת גדרות בנויות, גדרות חי, ומתקנים שונים כמו פרגולות

עץ, מתקני התעמלות או רחבות מרוצפות, ואפילו בנטיעת בוסתני פרי. יוזמות אלו היוו פריצה של נורמות שהיו מקובלות עד תקופה זו בקיבוץ ונעשו, בדרך כלל, בתחום הגינה הפרטית או בקרבתה המיידית.

תאור גן הקיבוץ בתקופת ה"תחזוקה"

בתקופת ה"תחזוקה" גדל שטח הקיבוץ בצורה משמעותית לעומת שטחו בתקופות הקודמות. נוספו שכונות חדשות כמו "שכונת הכביש" ביגור. השכונות החדשות תוכננו לפי סטנדרטים חדשים של שטח דירת המגורים, תוך התחשבות במגמות החברתיות החדשות בקיבוץ, ובייחוד מגמות המשפחתיות והפרטיות שהתחזקו מאד בתקופה זו, ולכן התפרשו השכונות החדשות על שטחים נרחבים יחסית. המבנים הפכו לאלמנט דומיננטי ביותר בנוף הקיבוץ. הבתים שהיו קודם לכן קטנים ופשוטים בסגנונם, גדלו בשטחם והפכו מורכבים יותר ע"י כך שנוספו להם אלמנטים כמו כרכובים לחלונות, גגות רעפים וכד'.

חלק מן החברים, ביוזמתם האישית, ביצעו חריגות מן הנורמה שהיתה מקובלת אז בקיבוץ לגבי הגינות הפרטיות: חלק מגינות החברים, שהיו אמנם חלק מרצף הגן הכללי בתכנון השכונות החדשות, הפך נפרד ופרטי יותר, מאחר והחברים "סגרו" גינות ע"י שיחים או גדרות חיות. שטחן של גינות פרטיות רבות גדל על חשבון הגן הציבורי ובגינות פרטיות "הופיעו" אלמנטים כמו פרגולות, משטחים מרוצפים וריהוט גן, שלא היו מקובלים בתקופות קודמות.

שטחי הגינות הציבורי, אשר היו קודם לכן פתוחים ומאוחדים לגן אחד ובו רצף גנני, הפכו אקראיים יותר ומעניינים פחות - למעט מקומות בעלי חשיבות מיוחדת, בהם הושם דגש על צמחים בעלי אופי ויחוד. במקומות בהם קשה היה לתחזק דשאים, הוחלפו האתרוגים בצמחים המתאימים לכיסוי שטח והדורשים מינימום תחזוקה, כמו ערערים בשטחי הציבור, או דיכונדרה בגינות הפרטיות. בחצר הקיבוץ נוספו מתקנים ואלמנטים רבים כמו מתקני משחק מעמודי חשמל, רחבות מרוצפות מגרנוליט, גופי תאורת רחוב וכד'.

2. התקופות בגן הקיבוץ - הטיפוסים המבניים של הקיבוץ

לאחר הזיהוי של הגישות והתקופות הסגנוניות השונות בגן הקיבוץ, אי אפשר היה שלא להסתקן ולחפש את הקבלה ואולי אפילו זיקה כלשהי למועדי התרחשותם של תופעות ותהליכים בתחומים אחרים - בחקר החברה בקיבוץ, בתכנון ערים, באדריכלות ובאדריכלות נוף, בארץ ובעולם. בתחומים הקשורים לתכנון ולאדריכלות לא נמצאה שום אנלוגיה לממצאי מחקר זה. אולם, בתחום של חקר החברה הקיבוצית נמצאה הקבלה רלוונטית בין מועדי קיומן של התקופות הסגנוניות בגן הקיבוץ לבין מועדים בהם התקיימו טיפוסים סוציולוגיים-מבניים שונים של הקיבוץ, כפי שאלה, האחרונים, זוהו ע"י חוקרי החברה הקיבוצית. אי לכך, הוחלט ללמוד תופעה זאת ביתר תשומת לב ולחפש הסברים לקיומה של ההקבלה ושל הזיקה האפשרית בין מאפייני החברה, בכל אחד מן הטיפוסים של הקיבוץ, לבין מאפייני הגן בכל אחת מן התקופות הסגנוניות.

2.1 הטיפוסים המבניים של הקיבוץ

פרק זה נעזר במחקריהם של הסוציולוגים י. טלמון-גרבר, - "יחיד וחברה בקיבוץ" (1970), ו-א. כהן, - "THE STRUCTURAL TRANSFORMATION OF COHEN, 1976 THE KIBBUTZ" זיהוי הטיפוסים המבניים השונים של הקיבוץ במחקרים אלה נעשה בעזרת טיפולוגיה מבנית (STRUCTURAL TYPOLOGY), שהיא אחת השיטות המקובלות במיקרו-סוציולוגיה.

הטיפוסים המבניים האלה הם "טיפוסים אידאליים" המייצגים את המבנה החברתי של הקיבוץ. המושג "טיפוס אידאלי" הוא מושג שפותח על ידי הסוציולוג מקס וובר. אין הכוונה למצב אידאלי, כלומר למצב רצוי, אך גם לא למצב חברתי ריאלי, כלומר למצב בו מצוייה חברה בפועל. "טיפוס אידאלי" הוא מעין מודל רעיוני, שבעזרתו מוצגת תופעה חברתית באופן מופשט המאפשר לנתח את החוקיות הפנימית שלה.

טלמון-גרבר הסתמכה על מונחים שטבעו סוציולוגים אירופים כמו TOENNISE ו-SCHMALENBACH וזיהתה שני טיפוסים סוציולוגיים-מבניים בקיבוץ:

1. "עדה" (BUND) - טיפוס שאפיין את הקיבוצים הראשונים עם עלייתם על הקרקע.

2. "קהילה" (COMMUNE) - טיפוס שאפיין את הקיבוצים עם התמסדותם.

החוקרת ציינה כי השינוי שעבר הקיבוץ מטיפוס של "עדה" לטיפוס של "קהילה" הוא שינוי בלתי הפיך וכי קיבוצים צעירים שהוקמו מאוחר יותר, הצטרפו לשלב מתקדם יותר בתהליך כבר עם הקמתם, בהתאם למצבם של הקיבוצים הוותיקים וללא קשר למועד בו נוסדו. נראה שאבחנה זו בדבר מעבר מטיפוס אחד למשנהו, נכונה גם לגבי טיפוסים סוציולוגיים-מבניים אחרים בקיבוץ (טלמון-גרבר, 1970).

טלמון-גרבר הבחינה לא רק בין "טיפוסים מבניים" אלא גם בין "טיפוסים ערכיים". למרות שיתכן כי גם למידת הקירבה של קיבוץ לטיפוס ערכי מסוים עשויה להיות משמעות לנושא העבודה, המחקר התייחס רק לטיפוסים המבניים.

כהן התבסס במחקרו על זיהוי הטיפוסים הסוציולוגיים-מבניים של הקיבוץ שנעשה ע"י טלמון-גרבר - "עדה" ו"קהילה" - הרחיב אותו וזיהה טיפוס נוסף ה"התאגדות" (ASSOCIATION) - טיפוס שאפיין את הקיבוצים המתועשים בהם היתה החברה לאורבנית במידה רבה. כהן הציע מאפיינים רבים לקיבוץ בכל טיפוס וטיפוס, אולם האבחנה העיקרית בין הטיפוסים הסוציולוגיים-מבניים בקיבוץ, נעשתה לפי רמת האינטגרציה החברתית. המושג של רמת האינטגרציה החברתית מתייחס לתופעות עקרוניות, דרכן יוצרת החברה שלימות אחידה. בכל אחד משלושת הטיפוסים של הקיבוץ היתה דומיננטית רמה אחרת של אינטגרציה (COHEN, 1976).

בנוסף לשלושת טיפוסים הקיבוצים העיקריים שזוהו - ה"עדה", ה"קהילה" וה"התאגדות", זיהה כהן גם מספר טיפוסים משניים של הקיבוץ כמו "עדה במעבר" (TRANSITIONAL BUND), ו"קהילה פדרטיבית" (COMMUNE FEDERATED). הטיפוס של "עדה במעבר" מתייחס לקיבוצים בשלב שבו כבר חדלו מהיותם טיפוס של "עדה", אך עדיין לא בשלו מאפייניהם כדי להוות קיבוץ מטיפוס של "קהילה". מאחר ובקיבוצים רבים השתרעה תקופת מעבר זו על פני תקופה ארוכה, אפשר להתייחס לטיפוס של קיבוץ במצב של "עדה במעבר" כטיפוס עצמאי, כפי שנעשה במחקר זה.

טיפוסים קיבוצים אחרים שזיהה כהן היו יחודיים ואיפיינו רק מיעוט קטן בקרב הקיבוצים, או קיבוצים שעמדו לפני פירוק, או שלא התייחסו לתקופות זמן מוגדרות. לדוגמה, בקיבוץ מטיפוס של "קהילה פדרטיבית", הורכבה הקהילה מתת-קבוצות גדולות שאובחנו בבירור, והאינטגרציה הכוללת הושגה בה לא ע"י

קשרים אישיים, אלא ע"י קשרים פורמליים ממוסדים. קשה ליחס טיפוס זה לתקופה מוגדרת בתולדות הקיבוץ משום שבחלק מן התקופה שהתאפיינה בקיבוצים מטיפוס "קהילה", נמצאו לא מעט קיבוצים שהיו, למעשה, מטיפוס של "קהילה פדרטיבית", ובכך היוו תת-קבוצה בתוך הטיפוס הסוציולוגי של "קהילה" (COHEN, 1976).

ברוב התקופות של קיום החברה הקיבוצית התקיימו קיבוצים שהיו קרובים לכל אחד מהטיפוסים המבניים השונים. בכל תקופה מלבד הטיפוס השליט (הדומיננטי) התקיימו בו-זמנית גם קיבוצים שהיו קרובים לטיפוסים מבניים אחרים. אולם, בכל תקופה הטיפוס המבני השליט הופך והשפיע גם באותם הקיבוצים שהיו קרובים לטיפוסים מבניים אחרים.

לכן, בהמשך העבודה, תהייה התייחסות רק לארבעה הטיפוסים המבניים של הקיבוץ שניתן היה לשייך אותם לתקופות מוגדרות בתולדות הקיבוצים, ושבאותן תקופות היו הטיפוסים השליטים והתאימו לרוב הקיבוצים - ה"עדה", ה"עדה במעבר", ה"קהילה" וה"התאגדות".

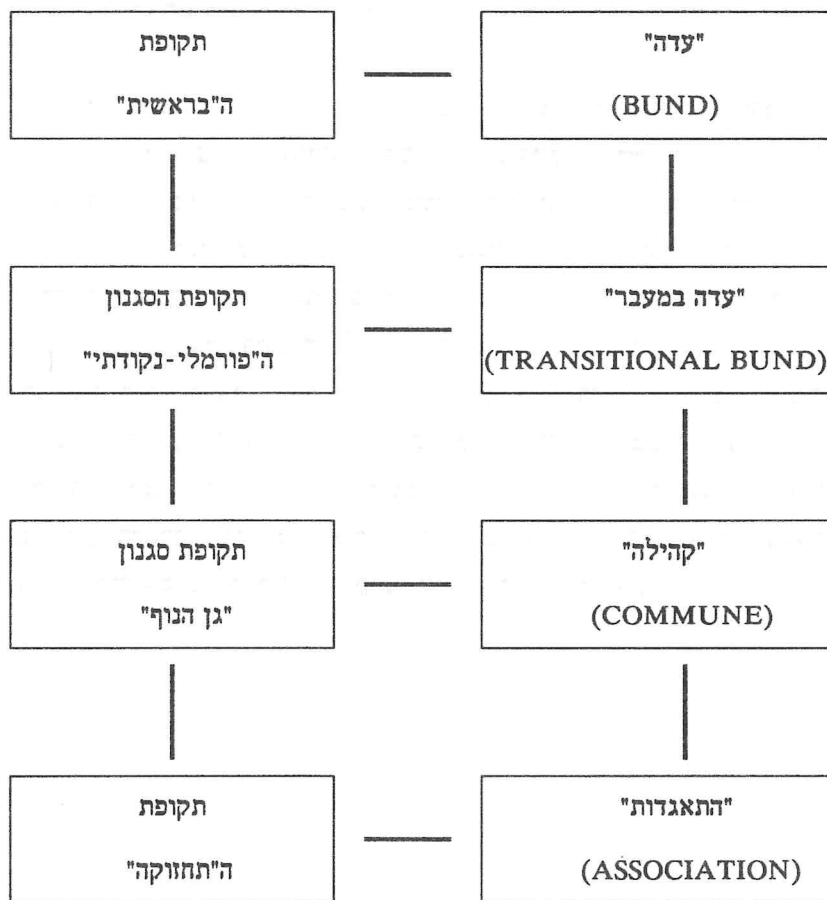
2.2 התאמה כרונולוגית

קיימת הקבלה במועדים ובסדר הכרונולוגי בין התקופות הסגנוניות בגן בקיבוצי חקר הארוע, לבין הטיפוסים הסוציולוגיים של הקיבוץ. הקבלה זו רמזה על קשר אפשרי בין המצב הסוציולוגי של הקיבוץ לבין אופיו וצורתו של גן הקיבוץ. בפרק זה נלמדו הטיפוסים הסוציולוגיים של הקיבוץ, תוארה ההקבלה, והועלו השערות בדבר הסברים לקשרים האפשריים בין מאפייני החברה לבין מאפייני הגן בקיבוץ בכל אחת מן התקופות. בזיהוי ההקבלה היה עניין מיוחד בשל העובדה ששטח חצר הקיבוץ גדל באופן מהיר מאוד יחסית לישובים אחרים, ובשל העובדה שהשינויים במצבים חברתיים של הקיבוץ, היו רבי-משמעות והתרחשו באופן מהיר יחסית לחברות אחרות. הקיבוץ שהתחיל כחברה מהפכנית, אידיאולוגית ומקורית, עבר תהפוכות רבות בניסיון להתאים את הרעיונות למציאות - תהפוכות שהתבטאו ביחס החברים לערכים, לחברה, לכלכלה ולצרכים. גם היחס לגן הקיבוץ השתנה בתקופות השונות וכתוצאה מכך השתנו גם צורתו ואופיו. כלומר, אפשר להניח כי גן הקיבוץ היווה אחד הביטויים הצורניים של החברה הקיבוצית, וכי כל שינוי מהותי במצב הסוציולוגי של הקיבוץ התבטא גם בו. אולם, חשוב לציין כי אין בהקבלה שנמצאה משום זיהוי

של קשרים בין הטיפוסים הסוציולוגיים של הקיבוץ לבין התקופות בגן הקיבוץ. תרומת המחקר היא בתאור התופעה ולא בהסברתה.

לפני סיכום פרק זה בעבודת המחקר מן הראוי לציין כי מתקבל הרושם שהקיבוץ עומד בפני מפנה קיצוני, "להיות או לחדול": הטיפוס הסוציולוגי של ה"התאגדות" הוא, למעשה, הטיפוס הרווח בין הקיבוצים מאז שנות השבעים ויתכן שהוא מהווה נקודת ציון למפנה קיצוני. ה"התאגדות" טומנת בחובה סכנה לאיבוד המצפון האידאולוגי - ומכאן קצרה הדרך לאובדן הייחוד של צורת החיים וההתיישבות הזו. אמנם נכון הוא ששינויים מהותיים אפיינו את הקיבוץ לאורך ההיסטוריה, אך בטיפוס של "התאגדות" נפתח פתח לנטישת ערכי היסוד שסיפקו בסיס משותף לכל החברים, מחד, ושימשו קו מבדיל ברור בין הקיבוץ לבין החברה החיצונית - מאידך. מכאן ואילך עלולים החברים לפנות כל אחד לתפיסת החיים והחברה הנראית לו ובכך לבטל את החיץ האחרון בינם לבין החברה הסובבת. לאור מגמת הפתיחות והשינוי - אין בטחון כי המוסדות וההסדרים הקיימים יספיקו לאבטחת קיומו של הקיבוץ לאורך זמן.

הטיפוסים המבניים של הקיבוץ - התקופות בגן הקיבוץ

3. השטחים הפרטיים והציבוריים בגן הקיבוץ

שתי תופעות יחודיות לקיבוץ קשורות במישרין או בעקיפין גם לשטחים הציבוריים והפרטיים בגן הקיבוץ:

א. הדילמה התמידית בין הפרט לבין הכלל בקיבוץ, או כפי שהוגדרה ע"י כהן: "התנגשות מבנית בין הדחיפה לקולקטיביות ולטובת הכלל כערך עליון לבין רצונות ושאיפות הפרט" (COHEN, 1976).

ב. ההבדלה המקובלת בישובים אחרים בין "ציבורי", "חצי-פרטי" ו"פרטי" אינה תופסת בקיבוץ (פלד, 1984). קיימים הבדלים מהותיים בין חברי הקיבוץ לבין תושבי ישובים אחרים בבעלות, בחזקה ובזיקה אל השטחים הפתוחים הציבוריים והפרטיים.

תופעות אלה הן שערורי את העניין בבדיקה של התפתחות הגן ה"ציבורי" והגינות ה"פרטיות" בקיבוץ.

ההבדל בין שטח פתוח ציבורי לבין שטח פתוח פרטי נובע ברוב הישובים בארץ ובעולם מהגדרת הבעלות או החזקה. השטחים הפתוחים הפרטיים נמצאים בדרך כלל בבעלות או בחזקה של בעלי או דיירי הדירות והבתים, ואילו השטחים הפתוחים הציבוריים נמצאים בדרך כלל בבעלות ציבורית, לרוב בבעלות הרשות המקומית או רשות לאומית. לא כך בקיבוץ: בשל אופיה הייחודי של החברה הקיבוצית, נמצאים כל השטחים הפתוחים בקיבוץ, הציבוריים והפרטיים כאחד, תחת חזקה אחת - חזקה של כל חברי הקיבוץ.

המבנה הפיזי של הקיבוץ גרם לכך שהשטחים הפתוחים הציבוריים - הגן הציבורי - משמשים גם כאזורי מעבר וקישור בין הפונקציות השונות הפזורות בקיבוץ, כמו מקום האכילה הנמצא במבנה נפרד ממקום הלינה, בניגוד לצורות התיישבות אחרות בהן מרוכזות כל הפונקציות תחת קורת גג אחת. עובדה זו גרמה לזיקה מיוחדת של חברי הקיבוץ לשטחים הפתוחים הציבוריים: הם אינם מתייחסים לשטחים הפתוחים הציבוריים רק כאל חלק מן הישוב, אלא כאל חלק מן "הבית".

השטח הציבורי הפתוח בקיבוץ נתפס כשטח גדול וירוק שכלל את כל חצר המשק (שדמי, 1988). כוסה לרוב בדשאים נרחבים אשר עליהם היו "פזורים" בתים, קבוצות עצים ושבילים. השטחים הפתוחים הפרטיים - גינות החברים - נתפסו כחלק בלתי נפרד מן

השטח הציבורי הפתוח אבל עם טיפות יחודי, דהיינו כחלקות קטנות בחזית דירות המגורים, עשירות בפרחים, צמחי נוי ואלמנטים קישוטיים מיוחדים, ללא גידור מפריד מן השטחים הציבוריים (אורן, א., 1965).

הדילמה בין כלל לבין פרט ובין זהות קולקטיבית לבין זהות אישית או משפחתית השתקפה בהתייחסות אל הבית ואל הגן. כאשר הבית לא היה מסוגל להעניק מידה מספקת של פרטיות וקשה היה לבטא בו את הייחוד האישי של החברים, היתה הגינה למקום בו בוטאו שאיפות אלה. הטיפול בגינות הפרטיות הפך, בתקופות מסוימות, לתחביב העיקרי של חברים רבים. טיפוח הגינות הפרטיות בהיקף ובמידים עד כדי השפעה ניכרת על כל אזור המגורים. התפשטות טריטוריאלית של חלק מן הגינות הפרטיות, על חשבון השטחים הציבוריים, השפיעה לא פעם על תכנון הישוב. טיפוח הגינות הפרטיות - "הטיפול הגנני" - זכה בהכרה ובהוכרת הציבור, והיה לערך בסולם הערכים החברתי של הפרט (קורנלדי, 1985).

אולם, לא תמיד היו השטחים הפתוחים בקיבוץ בדמותם הנוכחית. דמותו ואופיו של כל גן הקיבוץ, כולל השטחים הפתוחים הציבוריים והשטחים הפתוחים הפרטיים, אופיים העיצובי והקשרים ביניהם, הם תולדה של תהליך התגבשות ממושך ורב תהפוכות. בתקופות שונות היו השטחים הפתוחים הפרטיים נפרדים לחלוטין מן השטחים הפתוחים הציבוריים - ובתקופות אחרות היוו חלק מהם או השלימו אותם (ורדי, 1989).

בפרק זה נבחן דו-הקיום שהתנהל בין השטחים הפתוחים הציבוריים לבין השטחים הפתוחים הפרטיים, בגן הקיבוץ. כמו כן, נבחנו התהליכים והשינויים שעברו על כל אחד מסוגי השטחים הפתוחים, והסיבות שגרמו לשינויים אלה. מאחר ובפרק קודם זוהו התקופות הסגנוניות בגן הקיבוץ ובבחינה מוקדמת הוברר שיש התאמה בין קיומן של תופעות שונות בתחום השטחים הפתוחים הציבוריים והפרטיים לבין תקופות סגנוניות בגן הקיבוץ, הוחלט לבחון את דו-הקיום ביניהם לאור התקופות הסגנוניות שזוהו.

3.1 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת ה"בראשית"

בתקופת ה"בראשית", כשהישוב הקיבוצי היה עדיין בחיתוליו, שטח הנקודה לא היה מוגדר, ולא היתה זהות טריטוריאלית ברורה לגן הקיבוץ. הנוי וטיפוח הנוף היו בראשיתם ולא היתה הפרדה ברורה בין השטח הפתוח הפרטי לבין זה הציבורי (ורדי, 1989).

התפתחות השטחים הפתוחים הפרטיים והציבוריים החלה במקביל. באופן לא מתוכנן ולא מאורגן החלו להופיע יוזמות נופיות שונות בכל שטח הקיבוץ. מספר גורמים הניעו את חברי הקיבוץ לעסוק בשתילה ובנטיעה כבר בתקופה מוקדמת זו, ביניהן הרצון לכבוש את הקרקע, ליצור הגדרה טריטוריאלית, להגביר את תחושת הבעלות והשייכות, ליצור אווירת "בית" ולשפר את החזות האסתטית של הישוב.

בתחום השטח הציבורי החלו בנטיעת עצים בשדירות ובחורשות באופן נקודתי, וביוזמות אקראיות של גורמים וחברים שונים. הנטיעות תרמו רבות להתחלת התיחום וההגדרה של חצר הקיבוץ, כמו גם, ליצירת אזורי צל ולשיפור המיקרו-אקלים (ורדי, 1989; שדמי, 1991).

ליד חדרי החברים, בשטחים שעדיין לא הוגדרו כ"שטחים פתוחים פרטיים" או כ"גינות החברים" החלו החברים ביוזמות מקומיות של שתילת פרחי נוי, בכדי להוסיף מעט יופי ונוי לאזורי המגורים. אך, בשנים הראשונות עדיין לא היה ביוזמות אלו משום יצירת הפרדה בין שטח פתוח פרטי לבין שטח פתוח ציבורי, חצר המשק כולה נחשבה ליחידה אחת, ואף לא היה בכך משום יצירת אופי נופי מובהק לאזור המגורים (שדמי, 1989).

כבר בסוף התקופה החל המיסוד של תחום הנוף והנוי והוקצו משאבים לנושא באופן פורמלי. אמנם עיקר העבודה נעשה בגיוסים מעבר לשעות העבודה אך החלו גם בהקצאת כח אדם לנושא מסידור העבודה, ובמשמר-העמק אף נקבע שאדם אחד יטפל, במשך יום בשבוע, בתחום הנוי. כלומר, ניתנה הכרה פורמלית לחשיבות הנושא לחברה הקיבוצית (לפיד, 1984).

3.2 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי"

תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" היתה התקופה הראשונה בה החל תכנון מקצועי, ממוסד ומסודר של חצר הקיבוץ. כחלק מן התכנון, הוגדרו והובדלו השטחים הפתוחים הפרטיים מהשטחים הפתוחים הציבוריים. בחזית חדרי התברים הוקצו שטחי קרקע, בדרך כלל מרובעים וקטנים יחסית, אשר הפכו לגינות הפרטיות של החברים. הגינות הפרטיות היו מקריות בגודלן ובצורתן והיו למעשה סרח עודף תכנוני בין המבנים לבין השבילים הציבוריים. חברי הקיבוץ תחמו את הגינות הפרטיות ע"י גדרות חיות, על פי הנחיות מפורשות של המתכנן ושל איש הנוי. גדרות חיות תחמו את כל הגינות הפרטיות שהיו צמודות למבנה מגורים אחד כיחידת גן אחת, כלומר ההפרדה בין גינה פרטית אחת לשניה לא היתה פיזית אלא הפרדה על ידי הזיקה לחברים שונים. בחצרות הפרטיות עצמן הוצע לגדל מטפסים ופרחים (דוור, 1991).

מאחר שמבני המגורים היו מלבניים, פשוטים והועמדו בשורות בעוד השבילים היו ישרים ומקבילים, התקבלו חצרות מלבניות דומות אחת לשניה בגודלן ובצורתן. אופי זה של הגינות, שהיו קטנות והוקפו בגדרות חיות גזומות באופן "פורמלי", הפך את אזור המגורים לכמעט "אורבני" באופיו. המהלך לאורך השבילים הציבוריים באזור המגורים בתקופה זו דמה למהלך בגירסה "טבעית" יותר של סימטאות ערים עתיקות: המבט ותשומת הלב הופנו קדימה ובצדדים היו "חומות" ירק. הפרטיות וההפרדה מן השטחים הפתוחים הציבוריים נשמרו היטב והגדרות החיות הגזומות באופן "פורמלי" בחתך מלבני היו האלמנט העיצובי הבולט באזור המגורים (שדמי, 1988).

הגינות הציבוריות בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" היו שונות זו מזו באופיין ובעיצובן. באזורים חשובים במיוחד, כמו ליד חדר האוכל, היו גנים "פורמליים" עם אלמנטים יחודיים. דוגמה לאלמנט עיצובי יחודי הוא ה"עיגול" ליד חדר האוכל בקיבוץ יגור. ה"עיגול" וסביבתו, אשר בנייתם נתמשכה כשנתיים ודרשה מאמצים רבים, נבנו כגן "פורמלי" מרכזי. ה"עיגול" היה ערוגה גדולה, עגולה ותחומה ע"י קיר תמך נמוך מאבן. מעל לקיר היו שיחי דפנה גזומים "פורמלית" בצורה של עיגול, במספר מקומות היו שיחים גבוהים יותר גזומים ככדורים ובמרכז היו ורדים שתולים במעגל (יומן יגור, 25.6.1937; יגור, תכנית, 30.6.1939).

גנים ציבוריים חשובים היו גני הפרחים. ערוגות פרחים נשתלו בחזיתות מבנים מרכזיים, כמו בקרבת חדר האוכל בקיבוץ יגור. בערוגות פרחים אלה נשתלו

שיחי ורדים שטופחו בדקדקנות ובהקפדה. ההתייחסות היתה אל הפרח הבודד ועדיין לא היה ניסיון ליצור כתמי צבע או מסה צורנית מוגדרת בעזרת הפרחים. גנים ציבוריים נוספים היו גני הנופש. בגנים אלה אשר נוצרו למטרת נופש, משחק ומנוחה, נשתלו דשאים ולעיתים הותקנו בהם מתקנים למשחק או אלמנטים יחודיים אחרים (ורדי, 1989).

בראיה כללית של חצר המשק בתקופה זו הצטייר נוף הכולל גינות פרטיות וציבוריות רבות. רוב הגינות, כולל הגינות הציבוריות, היו קטנות ונפרדות אחת מן השניה, כאשר ביניהן היו שטחים פתוחים ציבוריים ריקים ולא מטופלים (ידיעות משמר העמק, 15.2.1939; תכנית יגור, 8.1.1937).

תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" היתה התקופה בה תחזוקת השטחים הפתוחים והנוי התמסדה והפכה לענף מוכר בקיבוץ, לו הוקצו עובדים בסידור העבודה. אולם, בתקופה זו עדיין היה חוסר בהירות לגבי ההתייחסות הנדרשת מצד אנשי הנוי לשטחים פתוחים ציבוריים. ביטא זאת אחד החברים במדור "שאלות" בעלון קיבוץ משמר-העמק: "היתכן שבשעה שהגינות הציבוריות הונחו בשל מצוקה בעבודה יעסקו עובדי הנוי בניקוי הגינות הפרטיות של החברים? האין בזה משום קלקול מידות אצל אלה שמטפלים כך בגינותיהם?" (בארי, 1950).

למרות שהאחריות הפורמלית לטיפול ולטיפוח הנוי והנוף בשטחים הפתוחים הציבוריים היתה של אנשי הנוי הרי שחלק ניכר מן המעמסה, ובייחוד המשימה של "כיבוש" אזורים חדשים, הוטל על כלל חברי הקיבוץ - בגיוסים אחרי שעות העבודה, בשבתות ובחגים. נכונות ציבור החברים לשאת בנטל מעידה על חשיבות השטחים הפתוחים הציבוריים עבורם בתקופה זו. למשל, ביצוע ה"עיגול" בקיבוץ יגור דרש עבודה רבה מאוד ובעול הבניה נשאו החברים בגיוסים מעבר לשעות העבודה (יומן יגור, 17.2.1937; יומן יגור, 7.3.1937).

בתחום השטחים הפתוחים הפרטיים הטיפול היה באחריות החברים. עזרתם של אנשי הנוי בתקופה זו התבטאה בעצות ובהדרכה, אך תרומתם לגינות הפרטיות עדיין לא היתה ממוסדת ולא היו בה מעורבות או פיקוח פורמליים (ורדי, 1989).

3.3 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת סגנון "גן הנוף"

"הגינות הפרטיות בתקופה זו כבר אינן מובלעת בגן הציבורי, אלא מהוות חלק אינטגרלי ממנו" (שדמי, 1961) עם המעבר לתכנון הקיבוץ בסגנון "גן הנוף" חל תהליך ששלל את התיחום וההפרדה של הגינות הפרטיות ולכן גם את עצם קיומן של הגדרות החיות ה"פורמליות" שהיו בין מאפייני גן הקיבוץ בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי". בתקופה זו הוסרו הגדרות החיות שתחמו את הגינות הפרטיות ובכך הפכו הגינות הפרטיות לחלק מן הגן הכללי. השטח הפתוח כולו - הציבורי והפרטי - אוחד להיות גן אחד גדול ורציף. שטח החצר הפרטית לא נקבע עדיין באופן אקטיבי כחלק מתוכנית מבני המגורים ואף לא כחלק מתכנון השטחים הפתוחים. גודל הגינות הפרטיות היה שונה משכונה לשכונה וממבנה מגורים אחד לשכנו, בהתאם לתנאי הטופוגרפיה והסביבה, והיה פועל יוצא של החלטות תכנוניות שונות בנושאים אחרים ושל יוזמות פרטיות של דיירים (יגור, תכניות, 31.7.1957, 18.9.1962, 2.22.1955).

בתקופה זו הובדלו הגינות הפרטיות מהשטחים הציבוריים ע"י השבילים הציבוריים, ולעיתים גם ע"י הפרשי גובה קטנים שתרמו לתחושת שיוכם למבני המגורים. הייחוד של הגינות הפרטיות, מול הגן הציבורי, התבטא בעיקר באופיין הגנני. הדגש בגינות הפרטיות הושם על אסתטיקה - ביחוד על פרחי נוי לפי הרצון והטעם של החברים. עיקר תפקידן של הגינות הפרטיות היה קישוט ושיפור סביבת מבני המגורים (שדמי, 1988; דרור, 1991).

בתקופה זו החלו החברים לתת ביטוי לאישיותם בגינות הפרטיות ע"י שילוב אלמנטים קישוטיים שונים כמו ענפי עצים יפים, אבנים יחודיות, פסלים, עתיקות וכד'. העיסוק בגינה הפרטית הפך לתחביב עיקרי של מרבית חברי הקיבוץ וההשקעה המרובה בטיפוח הגינות הפרטיות הפכה אותן לאטרקטיביות מאוד - הן שנתנו את עיקר הגיוון והצבע לגן הקיבוץ, בעוד השטחים הפתוחים הציבוריים של הגן היוו להן רקע (שדמי, 1991).

למרות שבתקופת "גן הנוף" היתה תפיסה של פתיחות ורציפות הגן, נשארו מספר שרידים של התקופה הקודמת, בייחוד גינות פרטיות, שנותרו תחומות מאחר והחברים לא הסכימו לוותר על הגדרות החיות מסיבות שונות. בעוד שתופעה זו היתה פסיבית במהותה, בלטה בחצר הקיבוץ תופעה אקטיבית שפגעה בתפיסה העיצובית ואף יצרה

בעיות תחזוקה קשות - נטיעת בוסתני פרי. בשל המחסור בפירות טריים נטעו חברים עצי פרי בשטחים הציבוריים, ביוזמות פרטיות ובניגוד לדעת אנשי הנוי (דרור, 1989).

תחזוקת השטחים הפתוחים הציבוריים נעשתה בתקופה זו ע"י אנשי הנוי, אשר למעשה היו אחראים בלעדית לנושא כל יוזמה פרטית שלא תואמה עם אנשי הנוי נתקלה בתגובה שלילית שלהם ושל דעת הקהל הציבורית. כאשר אירעו חריגות, כמו נטיעת עצי פרי, הובא הנושא לדיון בפני הוועדות השונות, במזכירות ואף בפני האסיפה הכללית (יומן יגור, 28.3.1958; יומן יגור, 21.10.1960).

התופעה שאפיינה ביותר את תחום תחזוקת גן הקיבוץ היתה החדירה המהירה של המיכון. עקרונות סגנון "גן הנוף" והמעבר לשימוש בכלים מודרניים וממוכנים לתחזוקת הגן, גרמו לכך שבתקופה קצרה יחסית, הפך כל שטח הקיבוץ לגן אחד גדול, ללא שטחי בור בלתי מטופחים שהיו קיימים בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" (שדמי, 1989).

תחזוקת השטחים הפתוחים הפרטיים היתה בתקופה זו באחריות החברים, כשכל חבר או משפחה היו אחראים לשטח שבחזית החדר. בתקופה זו התמסדה התמיכה שנתנו אנשי הנוי וחברים בעלי ידע מקצועי לטיפול בגינות הפרטיות. הדבר בא לידי ביטוי בייעוץ שוטף בע"פ ובכתב, בכתבות במדורים מקצועיים בעלוני הקיבוצים ואף בתמיכה בפועל ע"י אספקת שתילים, עזרה בטיפולים מיוחדים והשאלת כלי עבודה (מרתה, 1959).

3.4 הגינות הפרטיות והגן הציבורי בתקופת ה"תחזוקה"

בתקופת ה"תחזוקה" השתנה מאוד אופי הגינות הפרטיות שליד דירות החברים. הגינות דמו יותר ויותר לגינה פרטית בבית בפרבר עירוני. התגברות המגמות של הפרטיות ושל המשפחתיות בקיבוץ הגידול הניכר בשעות הפנאי, הפכו את הגינה הפרטית לחלק שימושי מאוד ביחידת המגורים. הגינה הפרטית שימשה כמקום אירוח, מנוחה, משחק ובילוי למשפחה המצומצמת והמורחבת. בתקופה זו החלה ההתייחסות לגינות הפרטיות כבר בשלב התכנון והבניה של שכונות חדשות. אנשי הנוי וחברי ועדות התכנון והבניה דאגו לכך שיהיה גבול ברור בין השטח הפרטי הפתוח לבין השטח הציבורי

הפתוח ומנעו אפשרויות של יוזמות "השתלטות" פרטיות על שטחי גן צבוריים (ילין, 1989).

החברים החלו בנסיונות לגדל שוב גדרות חיות בגבולות החלקות הפרטיות, דבר אשר היווה ביטוי פיזי מובהק למגמת הפרטיות שהלכה וגברה בקיבוץ. הגדרות החיות לא קיבלו לגיטימציה פורמלית, אך בפועל הלך וגדל מספר הגינות שהוקפו בהן. הגידול האיטי יחסית של הצמחים שבצורתם יצרו גדרות חיות איפשר לחברים ליצור עובדות בשטח, באופן הדרגתי מבלי להדגיש את הפריצה מן הנורמה המקובלת (עשת, 1989).

בשטחים הפתוחים הפרטיים החלו חברים להשקיע בפיתוח תשתיות מסוגים שונים. בחצרותיהם הפרטיות בנו רחבות מרוצפות והציבו סככות לצל, מתקני משחק, ריהוט גן, שולחנות וספסלים. חלק מן החברים החל אף להדגיש את גבולות הגינות הפרטיות ע"י גדרות נמוכות הבנויות עץ או מתכת והגינות החלו, כאמור, לדמות יותר ויותר לגינות של בתים פרטיים בפרבר עירוני.

בתקופה זו השתנה במידה מסוימת גם אופי השטחים הציבוריים בגן הקיבוץ. הדגש שהושם בתקופת "גן הנוף" על הפתיחות, על הרצף הגנני ועל קבוצות עצים וצמחים שיצרו מוקדים ויוזאליים, עבר לדגש על פונקציונליות והתאמה לדרישות התחזוקה - אלה היו השיקולים העיקריים בעיצוב הטופוגרפיה ובבחירת הצמחיה. (עשת, 1989).

במקביל לגידול במגוון השימושים ובכמותם בשטחים הפתוחים הפרטיים, קטן השימוש בשטחים הפתוחים הציבוריים. חלק מן הפעילויות הציבוריות המשותפות שנהוג היה לקיים בתקופות הקודמות על הדשאים חדלו להתקיים, או התקיימו בתדירויות נמוכות יותר מפעילויות אחרות, כמו קיום הצגות והקרנות סרטים. גם אותן פעילויות שנהוג היה לקיים תחת כיפת השמים, החלו להתבצע באולמות הציבוריים. וחל צימצום בפעילויות חברתיות של מפגש בין מספר רב של חברים שהתנהל בעבר בשטחים הציבוריים בגן הקיבוץ. את אלה החליפו פעילויות של קבוצות חברים קטנות יותר, בדרך כלל בעלות זיקה משפחתית או אחרת, שמוקמו לרוב בתוך מבנים או בגינות הפרטיות (שחר, 1989).

שליטת אנשי הנז"ל על הנעשה בתחום השטחים הפתוחים הציבוריים הפכה כמעט למוחלטת. יוזמות פרטיות שהיו נהוגות בעבר בתחום השטחים הציבוריים בגן הקיבוץ, כמו נטיעת בוסתני פרי, קיבלו ביטוי חדש. לחברים היתה אפשרות לטעת עצי פרי, אך זאת רק בתיאום עם אנשי הנז"ל ובמיקום שנקבע על ידם, למשל בשולי אזור המגורים ובגבול השטחים החקלאיים (עשת, 1989).

אנשי הנז"ל היו לדומיננטיים בהשפעתם גם לגבי הנעשה בגינות הפרטיות. הם הצליחו למנוע כמעט לחלוטין את הגדלת שטח הגינות הפרטיות על חשבון הגן הציבורי. וקיבלו זכות "וטו" לגבי סוגי העצים והשיחים ששתלו החברים בגינותיהם; ואכן רוב השתילות והנטיעות המשמעותיות, גם בתחום הגינות הפרטיות, נעשו בתיאום עם אנשי הנז"ל או בהתאם להנחיותיהם (ילין, 1991).

3.5 היבטים שונים של "פרטי מול ציבורי" בגן הקיבוץ

בתחומים רבים בקיבוץ, בהם הועלה לדיון היחס בין פרטי לציבורי, התגבשו והתקיימו נהלים ברורים, או לפחות נורמות ברורות. לא כך היה הדבר בתחום הגן והשטחים הפתוחים - כאן נעדר קו ברור בהתייחסות אל הנושא של "פרטי מול ציבורי" במשך רוב התקופות. זאת למרות שבנושאים קרובים באופיים לנושא הגינה הפרטית, כמו גודל הדירה המקסימלי, סוג הריהוט, או סוג המכשור החשמלי (כמו מזגן, רדיו וכד'), הוגדר בפירוש מה מותר ומה אסור, בהחלטה של מוסדות התנועה הקיבוצית או של מוסדות הקיבוץ. בתחום של השטחים הפרטיים בגן הקיבוץ השתנתה ההתייחסות מתקופה לתקופה. להלן מספר היבטים בהם חלו תנודות ושינויים מהותיים בנושאים הקשורים ליחס בין פרטי לציבורי בתחום השטחים הפתוחים בתקופות שונות.

3.6 תיחום הגינה הפרטית

אופי תיחום הגינה הפרטית ודרכי הפרדתה מגינות פרטיות סמוכות ומן השטחים הציבוריים הפתוחים עברו תהליך שינוי מעגלי. בתחילה, בתקופת ה"בראשית" עדיין לא היה גן לקיבוץ ולא הוגדרו גינות פרטיות, לא היו גבולות ברורים בין גינות או חלקות בתוך הישוב הקיבוצי וכל השטח הפתוח נתפס כשטח ציבורי משותף (שדמי, 1989). בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" לא היתה הפרדה בין גינות פרטיות צמודות שטופחו ע"י דיירי אותו מבנה מגורים, אך הגינות הפרטיות תוחמו

והופרדו מן השטחים הפתוחים הציבוריים באופן מסודר ע"י גדרות חיות גזומות באופן "פורמלי". בתקופה זו התיחום של הגינות הפרטיות היה מתוכנן ונעשה בהנחית המתכננים ואנשי הנוי (דרור, 1991). בתקופת "גן הנוף", בשל החלטה תכנונית עיצובית, הוסרו הגדרות החיות, הגינות הפרטיות נפתחו אל השטחים הפתוחים הציבוריים, והפכו להיות לחלק מן הרצף הגנני (רדליך, 1989). בתקופת ה"תחזוקה" החל, ביוזמה ספונטנית של החברים, תהליך איטי ולא מתוכנן של תיחום מחודש של הגינות הפרטיות והפרדתן זו מזו ומן השטחים הפתוחים הציבוריים ע"י גדרות חיות ואפילו ע"י גדרות בנויות (עשת, 1989).

3.7 אופי וצורת השטחים הפתוחים הפרטיים

אופיין וצורתן של הגינות הפרטיות השתנה מתקופה לתקופה ובדרך כלל נקבע באופן פסיבי. במשך רוב השנים לא היו הגינות הפרטיות ישות עצמאית מתוכננת אלא התהוו כתוצאה של מיקום וצורת המבנים הסמוכים והשבילים הציבוריים, והושפעו מממצאי הקרקע ומנתוני הטופוגרפיה בסביבתן המיידית (דרור, 1991).

בתקופת ה"בראשית" החלו מספר חברים בשתילה של צמחים, לרוב פרחים. השתילה נעשתה בקרקע או בכלים שונים כמו ארגזים, אשר שימשו תחליף לעציצים ליד חדרי החברים, בשטחים שעדיין נחשבו משותפים (ורדי, 1989). לכן, בתקופה זו לא היו אופי, צורה או גודל, אופייניים לגינה הפרטית. יתרה מזאת, בתקופה זו היה גן הקיבוץ רק בראשית התהוותו ועדיין לא היתה הגדרה פיזית של הגינה הפרטית.

בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" החל להתמסד קיומן של הגינות הפרטיות ליד חדרי החברים. הגינות הפרטיות נתחמו מצד אחד ע"י המבנים שהיו מלבניים ופשוטים ומצד שני ע"י השבילים הציבוריים שעברו במרחק קטן מן המבנים ובמקביל אליהם. צורת הגינות שנוצרה היתה בדרך כלל מלבנית, כאשר שבילי הכניסה לחצר חצו את המלבן שנוצר וחילקו את הגינות למלבנים קטנים יותר. המרחק בין המבנים לבין השבילים היה מקרי ולא נבע ממהות הסגנון ה"פורמלי", או מהחלטה תכנונית. לכן, גודל הגינות הפרטיות לא היה קבוע והשתנה מאזור לאזור בקיבוץ. בתקופה זו הגינות היו עדיין סרח עודף לתכנון הכולל (דרור, 1991).

בתקופת "גן הנוף" בד בבד עם גבור הפופולריות של הגינות הפרטיות בקרב חברי הקיבוץ, החלו להופיע גינות פרטיות כבר בתוכניות העמדת המבנים. אך בעוד המבנים והדירות שבתוכם תוכננו על פי פרוגרמה והיו זהים כמעט בגודלם ובצורתם, השטח וצורת הגינות הפרטיות היו שונים מגינה לגינה, ומקריים בצורתם. הגינות הפרטיות המשיכו להיות מושפעות ממיקום ומצורת המבנה, והשבילים הציבוריים, מן הטופוגרפיה וממצאי הקרקע, ועדיין לא טופלו כישות תכנונית עצמאית. קווי ההפרדה בין הגינות הפרטיות לבין השטחים הציבוריים לא תמיד היו ישרים ולעיתים אף הופיעו בתוכניות כקווים מעוגלים ורכים אשר הזכירו את סגנון העיצוב החופשי. בתקופה זו, ביוזמת הדיירים, היתה הגדלה של הגינות הפרטיות על חשבון השטחים הפתוחים הציבוריים, בעיקר במקומות בהם לא נתחמו הגינות בצורה חד-משמעית ע"י שבילים, או ליד הדירות הפינתיות, שם השטחים הפתוחים הקיפו את הבתים משלושה עברים (תכניות משה"ע, 5.1.1959; 2.12.1959; 1955).

בתקופת ה"תחזוקה" החלה התייחסות מסודרת אל השטחים הפתוחים הפרטיים. בכל התוכניות לשכונות החדשות תוכננו וסומנו בברור הגינות הפרטיות. לרוב, היתה לכל דירה גינה קדמית יצוגית יותר וגינה אחורית פרטית יותר. הגינות הפרטיות המשיכו להיות תחומות בחזית באופן פסיבי, ע"י השביל הציבורי, אך בחלק האחורי התיחום נעשה לפי החלטת המתכננים ואנשי הנוי וביטא את רצונם בדבר הגודל המתאים לגינה פרטית. בדרך כלל, גם הגינות האחוריות היו מלבניות בצורתן. לרוב, בדירות הקיצוניות בכל מבנה, היתה לגינות הפרטיות צורת "ח", הן היו גדולות יותר מן הגינות הפרטיות האחרות והקיפו את המבנה משלושה צדדים (יגור, תכניות, 10.12.1975; 1.11.1982; 11.6.1985).

3.8 תכנון גינות החברים

גן הקיבוץ והשטחים הפתוחים הציבוריים התאפיינו בחוסר תכנון מסודר בתקופת ה"בראשית" בתכנון בעל אופי עיצובי ברור ביותר בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" ובתקופת סגנון "גן הנוף", ובתכנון מסודר מאוד אך נעדר הקפדה עיצובית וסגנונית בתקופת ה"תחזוקה".

בתחום השטחים הפתוחים הפרטיים הסתמנה מגמה של התחזקות האקטיביות בתכנון של גינות החברים בקיבוץ. ממצב בו לא היו בכלל גינות פרטיות בתקופת ה"בראשית",

דרך מצב בו הגינות הפרטיות לא היו חלק אינטגרלי מתכנון שכונות המגורים אלא נוצרו כסרת עודף תכנוני רק לאחר תכנון המבנים והשבילים בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" ובתקופת "גן הנוף", עד למצב בו היו הגינות הפרטיות, בתקופת ה"תחזוקה", לחלק אינטגרלי מפרוגרמת התכנון של השכונה ושל מבני המגורים.

בשנים הראשונות לקיומו של הקיבוץ, בתקופת ה"בראשית" ובתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי", כמעט ולא ניתן ביטוי לרצון החברים בגינות הפרטיות, בעת התכנון ובעת ביצוע המבנים. הגינות הפרטיות נוצרו רק לאחר מכן, באופן ספונטני וללא תכנון מסודר, עם כניסת הדיירים למבנה (ורדי, 1989). בתקופת סגנון "גן הנוף" חל שינוי ביחס החברים והמתכננים לגינות הפרטיות. המתכננים החלו להתייחס לצורך בגינות פרטיות צמודות לדירות החברים כבר בשלב התכנון. אולם, בתקופה זו היה עדיין תכנון הגינות הפרטיות פועל יוצא של תכנון המבנים והשבילים ושל הטופוגרפיה המקומית. כלומר, גודל וצורת הגינות הפרטיות נקבעו באופן פסיבי כתוצאה מקיום "שאריות" שטחים בין המבנים לשבילים. בבחינת מיקום וצורת הגינות הפרטיות והקשר בינן לבין הדירות אפשר להבחין בבירור שבשלב זה הגינות היו תוספת מאוחרת שצורפה לתוכנית רק לאחר שלב תכנון המבנים. בתקופת ה"תחזוקה" הפך תכנון הגינות הפרטיות לחלק כמעט אינטגרלי מן התכנון הכללי. ההכרה בחשיבות הגינות הפרטיות קיבלה בטוי גם בדרישות כתובות מן המתכננים. הביטוי הפרוגרמטי היה ראשוני מאוד ולא כלל פירוט של התוכן המבוקש או של אופי עיצובי, אך ציין בפירוט סדר גודל נדרש של הגינה הפרטית (כ-45 מ"ר לכל יחידת דיור), ודרישה לצמידות לדירת המגורים (יומן יגור, 21.10.1979).

3.9 השימוש בגינות החברים

אופי השימוש בגינה הפרטית היה שונה מתקופה לתקופה. למרות ששטחי המגורים של החברים היו מצומצמים מאוד, בתקופת ה"בראשית" ובמידה רבה גם תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי", שימשו הגינות הפרטיות בעיקר לשיפור המראה האסתטי של אזורי המגורים ולאספקת פרחים לחדרים. בתקופות אלו עיקר הפעילות החברתית נעשתה מחוץ לחדרי החברים, בשטחים הפתוחים הציבוריים ולא בגינות החברים (ורדי, 1989). בתקופת סגנון "גן הנוף" וה"תחזוקה", עת גברה מגמת המשפחתיות בקיבוץ, החלו גינות החברים לשמש יותר ויותר לאירוח, למנוחה, למשחק לילדים ולאספקת פירות. השימושים החדשים של הגינה הפרטית הם במידה רבה על חשבון שימושים שהיו

אופייניים בעבר הרחוק יותר לשטחים הציבוריים בגן הקיבוץ (עשת, 1989).

3.10 חריגות מן הנורמה

ההתייחסות לגינה הפרטית, לגודלה, לצורתה ולתכנונה השתנתה מתקופה לתקופה. אולם, היו חריגות מנורמות ההתייחסות המקובלות בכל תקופה, כמו נסיעת עצי פרי או תיחום הגינה הפרטית ע"י גדר בתקופת ה"תחזוקה". חלק מן החריגות היו פועל יוצא של יוזמות פרטיות ופרטיזניות שבוצעו למרות התנגדות נמרצת של דעת הקהל הקיבוצית ושל אנשי הנוי. חריגות אחרות זכו בהסכמה שבשתיקה, בהסכמה מרצון ולעיתים נעשו אפילו בתאום עם אנשי הנוי, כמו ריצוף חלקים מן הגינה הפרטית או טיפוח שטחי בור הצמודים לגינת החבר.

החריגות הראשונות מן הנורמה המקובלת היו בתחום הגינון ליד חדרי החברים. בתקופת ה"בראשית" כשעדיין לא היו גינות פרטיות של ממש, החלו חברים בשתילת פרחים ליד חדריהם (שדמי, 1989). חריגות אלה היו בבחינת יוזמות חיוביות שלא נתקלו בהתנגדות ואף תרמו לגיבוש נורמה חדשה של טיפוח אזור המגורים וקיום הגינה הפרטית בצמוד לחדר המגורים.

בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" התבטאו החריגות מן הנורמה בהגדלת החצר ובנסיעת בוסתנים של עצי פרי בשטחים הציבוריים הפתוחים. חלק קטן מן החברים, לרוב דיירי חדרי קיצוניים (פינתיים), הגדיל את הגינות הפרטיות על חשבון השטחים הציבוריים (ורדי, 1989). חריגות אלו היו בודדות ולא אפיינו את גן הקיבוץ. החריגות התאפשרו בשל ריבוי השטחים הפתוחים הלא מטופלים, ולרוב נתקלו בהסכמה שבשתיקה.

בתקופת סגנון "גן הנוף", המשיכו חברים לבצע את אותו סוג של חריגות שהיו נהוגות בתקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי". החריגות בתקופה זו לא אפיינו את גן הקיבוץ וזכו לביקורת נוקבת, ולהתנגדות רבה מצד אנשי הנוי, מוסדות הקיבוץ ואפילו מצד אורחים (בן-ערב, 1958).

בתחילת תקופת ה"תחזוקה" התרבו החריגות מן הנורמות המקובלות בגן הקיבוץ: חברים הגדילו גינות פרטיות על חשבון הגן הציבורי, מיקמו בגינות הפרטיות אלמנטי ריהוט, כמו ספסלים, נדנדות, פרגולות ומשטחי ריצוף ותחמו גינות פרטיות

בעזרת גדרות חיות, ואפילו במקרים מסויימים בעזרת גדרות מעץ או ממתכת. החריגות מן הנורמה אפיינו בתקופה זו את גן הקיבוץ (עשת, 1989).

במשך תקופת ה"תחזוקה", בעקבות התגברות השפעתם של אנשי הנוי על הנעשה בשטחים הפתוחים הציבוריים, צומצמו החריגות מן הנורמה בתחום של "פלישת" הגינות הפרטיות לשטחים הפתוחים הציבוריים, שהיה טיפוסי לתחילת התקופה. תרומה לצמצום החריגות בתחום זה היתה גם בכך שמוסדו פתרונות להגשמת רצונות הפרט באופן שלא יתנגש באופי ובצורה של גן הקיבוץ על כל מרכיביו. כך למשל, איפשרו אנשי הנוי לחברים לטעת בוסתני פרי במקומות פרפריאליים לשכונה, בהתאם לתוכניות הנוף והפיתוח (ילין, 1991).

כדאי לציין, כי בתחום זה של "חריגות מן הנורמות" שהיו מקובלות בגן הקיבוץ זוהה הבדל ברור בין קיבוצי חקר הארוע - בקיבוץ יגור, המשתייך לתנועה הקיבוצית המאוחדת, היו הרבה יותר חריגות מאשר בקיבוץ משמר העמק, המשתייך לקיבוץ הארצי.

4.1 המחקר וגן הקיבוץ

מחקר זה, העוסק בהתפתחות נוף גן הקיבוץ, מאיר את הנושא בהיבט התכנוני-עיצובי. בתחום זה היה ענין רב במיוחד בשל העובדה שחלק ניכר מתכנון הנוף המקצועי בארץ נעשה בקיבוץ, כמו גם בשל העובדה כי אנשי מקצוע ציינו כי בגן הקיבוץ התפתח סגנון עיצוב הנוף המקורי היחיד בארץ. ענין להיבט התכנוני-עיצובי הוסיפה גם העובדה כי בקיבוץ חיה חברה מיוחדת במינה, המושתתת על עקרונות מוגדרים, ואשר הזיקה לגן והשימוש שעושים חברי הקיבוץ בו, שונים מן המקובל בחברות אחרות.

תרומת חקר הספרות לעבודת המחקר

כבר בסיום לימוד הידע הקיים בספרות זוהו ממצאים ראשוניים. בעצם ניסוחן של ממצאים אלה היתה תרומה לידע הקיים בחקר אדריכלות הנוף בארץ ובחקר הקיבוץ.

במהלך חקר הספרות זוהו נושאים שעוררו ענין לחקירה ולהעמקה ובמיוחד ראוי לציון הזיהוי הראשוני של התקופות הסגנוניות בגן הקיבוץ ומאפייניהם המיוחדים.

יחד עם זאת, מעניין לציין כי למרות השערות ודעות הרווחות בין מתכננים וחברי קיבוץ הקרובים לתחום הנוף והנוי לא נמצאו, בידע הקיים בספרות, ראיות המעידות על קשר או זיקה בין מצבו של הגן לבין מצבו החברתי של הקיבוץ. ולא זוהו ממצאים שהעידו על קשר בין מאפייני הגן לבין השתייכותו התנועתית של הקיבוץ.

עוד יש להדגיש כי הידע וההבנה שהושגו באמצעות חקר הספרות, תרמו להגדרת תחומי המחקר הממוקד והיוו רקע ובסיס לחקר הארוץ, כמו גם לזיהוי שאלות מחקריות ספציפיות ולקביעת כיוונים ללימוד מעמיק בשלב האמפירי של המחקר.

תרומת חקר הארוע לעבודת המחקר

ההמשך הטבעי של חקר הידע הקיים בספרות היה מחקר אמפירי בשיטה של חקר ארוע. מטרת שלב זה בעבודת המחקר היתה להעמיק ולהרחיב את ממצאי חקר הספרות, למצוא תשובות לשאלות המחקריות שהועלו בו ולהעמיד ממצאים מסויימים לבדיקה נוספת. אגב, חשוב לציין כי במקרים אחדים הוחלט שלא להתמקד כלל בתחומים מסויימים בשלב של חקר האירוע - וזאת עקב דלות התומר הספרותי הרלוונטי שאותר או מחוסר ממצאים לגבי הסוגיות הנדונות.

בשלב חקר הארוע נלמדה ותוארה באופן עקבי ומסודר ההתפתחות ההסטורית של נוף גן הקיבוץ, תוך התמקדות בשני קיבוצים (מתוך כלל הקיבוצים אליהם התייחס שלב חקר הספרות). התאור כלל בין היתר התייחסות לאופי הצורני-סגנוני של הגן, תפקודיו, אופן השימוש בו, יחס החברים ומוסדות הקיבוץ אליו ודרכי תחזוקתו.

כמו-כן, הושם דגש על מספר היבטים שזוהו בשלב חקר הידע הקיים בספרות כבעלי ענין רב בהקשר הנופי או בהקשר החברתי: "פרטי וציבורי בגן הקיבוץ", "הצומח בגן הקיבוץ" ו"הגורמים שהשפיעו על התפתחות גן הקיבוץ".

בשלב זה של עבודת המחקר זוהה בברור כי תהפוכות צורניות וסגנוניות רבות עברו על גן הקיבוץ מאז הקמת הקיבוצים ועד לגיבוש האופי הצורני המאפיין אותו כיום. למעשה, זוהו ארבע תקופות ברורות בעיצוב הנוף שהתקיימו בגן הקיבוץ מאז היווסדו - תקופת ה"בראשית", תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי", תקופת סגנון "גן הנוף" ותקופת ה"תחזוקה" - וזוהו המאפיינים שייחדו כל אחת מהן.

מן הבחינה העיצובית ניתן לחלק את התקופות שזוהו לשתי קבוצות עיקריות:

א. תקופות "אקטיביות" - הכוללות את תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" ותקופת סגנון "גן הנוף" - שבמהלכן היו למתכנני גן הקיבוץ ולאנשי הנוי תפיסות עיצוב נוף ברורות, היה נהיר להם כיצד "צריך" להראות הגן והם עשו מאמצים ליישם בו את רעיונותיהם ותפיסותיהם העיצוביות בפועל.

ב. תקופות "פסיביות" - הכוללות את תקופת ה"בראשית" ותקופת ה"תחזוקה" - שבמהלכן לא היו לאנשי הנוי ולמתכננים תפישות עיצוב נוף ברורות ואידאולוגיות חברתיות, תכנוניות או עיצוביות, ולכן לא קיבלו ביטוי בפועל בגן הקיבוץ. התכנון ועיצוב הנוף בתקופות אלה, התאפיינו בגישה מקומית ולא בגישה עקרונית וגם כאשר בוצעו באופן מקצועי ומסודר, פעלו המתכננים ואנשי הנוי בוואקום רעיוני והושפעו בעיקר מ"דרישות התחזוקה" ומן הפרוגרמה הפונקציונלית.

הגורמים שהשפיעו על התגבשות נוף גן הקיבוץ ועל תהליכי ההשתנות הצורניים והסגנוניים שעברו עליו במשך השנים, סווגו אף הם לשתי קבוצות עיקריות:

א. גורמים פנימיים - הקשורים לכל קיבוץ באופן בלעדי, כמו השפעתו של חבר קיבוץ מסויים על התפתחות הנוף והנוי באותו קיבוץ.

ב. גורמים חיצוניים - שבאו מחוץ לקיבוץ ועשויים היו להשפיע על כלל הקיבוצים באופן דומה, כמו השפעתם של מוסדות התנועות הקיבוציות או המוסדות הלאומיים.

למרות שלא היתה דרך לבדוק את מידת ההשפעה של הגורמים הבודדים או של קבוצות הגורמים על התפתחות נוף גן הקיבוץ, בבדיקה בארכיוני שני הקיבוצים נמצאו ממצאים רבים שהעידו על השפעתם של גורמים "פנימיים" על התפתחות גן הקיבוץ, בעוד שלהשפעתם של גורמים "חיצוניים" נמצאו ביטויים מעטים יחסית.

בבחינה כוללת של ממצאי חקר הארוע אל מול הידע הקיים בספרות, נמצא שהתפתחות השטחים הפתוחים, הנוף והנוי בקיבוצי המחקר ובקיבוצים אחרים היתה דומה מאוד: זוהו אותן תקופות ואותן גישות סגנוניות. זוהה גם דמיון רב במאפייני התקופות ובתהליכי השינוי מתקופה לתקופה.

עובדות אלו הובילו לגיבוש השערה לפיה קיימת אפשרות כי לגורמי ההשפעה החיצוניים היתה תרומה דומיננטית להתפתחות גן הקיבוץ ברמת המקור, כלומר בקביעת אופיו הסגנוני והעיצובי של הגן בקיבוצים, בעוד גורמי ההשפעה הפנימיים תרמו להתפתחות גן הקיבוץ ברמת המיקרו, כלומר האיצו או עיכבו תהליכים כוללים והשפיעו על עצמת התופעות ועל הביטוי המקומי שקבלו בכל אחד מן הקיבוצים.

הזיהוי של ארבע תקופות שונות בגן הקיבוץ הוביל גם לחיפוש אחר הקבלה כרונולוגית בין התקופות בגן הקיבוץ לבין מועדי הופעתם של תופעות תהליכים אחרים, בתחומי מחקר אחרים. ואכן, זוהתה התאמה בין מועדי קיומן של התקופות השונות בגן לבין מועדי קיומם של טיפוסים מבניים-סוציולוגיים של הקיבוץ, כפי שאלה זוהו ע"י יונינה טלמון-גרבר ואריק כהן, חוקרי החברה הקיבוצית:

תקופת ה"בראשית" ----- טיפוס של "עדה"
 תקופת הסגנון ה"פורמלי-נקודתי" ----- טיפוס של "עדה במעבר"
 תקופת סגנון "גן הנוף" ----- טיפוס של "קהילה"
 תקופת ה"תחזוקה" ----- טיפוס של "התאגדות"

התאמה זו - בין התקופות הסגנוניות לבין המועדים בהם היו דומיננטיים בקיבוץ הטיפוסים המבניים-סוציולוגיים השונים - הובילה לגיבוש השערות בדבר אפשרות קיומם של קשרים בין מאפייני החברה לבין מאפייני נוף גן הקיבוץ בכל אחת מן התקופות. לפי השערות אלה, קיימת סבירות כי מאפייני החברה הקיבוצית בכל תקופה היו בין הגורמים שתורמו להתגבשות צורתו, סגנונו ועיצובו של נוף גן הקיבוץ ועודדו את הדומיננטיות של אלה באותה תקופה. במקביל, לפי השערה זו קיימת אפשרות לראות בסגנון העיצוב ובאופי נוף הגן ביטוי פיזי למצבו החברתי של הקיבוץ בתקופה מסוימת.

4.2 צפי לעתיד גן הקיבוץ

כיום עומד הקיבוץ על פרשת דרכים. כפי שניתן ללמוד, ממאמרים ומרשימות בעיתונות הארצית והקיבוצית, מפרסומים של גופים ומוסדות מחקר העוסקים בנושא הקיבוץ, ומדיונים בכינוסים מקצועיים, מופגן עניין רב בנושא השינויים בפניהם עומד הקיבוץ או בנושא "הקיבוץ לאן". רוב הכותבים והדוברים תמימי דעים בדבר הצורך בשינוי. מרביתם דוגלים גם בהעברה של חלק מן האחריות והסמכות של הקולקטיב לידי הפרט. אך, בתפיסת אופי השינוי הנדרש קיימים חילוקי דעות מהותיים. "החדשנים" בין החברים קוראים לשינוי כיוון משמעותי - להענקת תגמולים חומריים נוספים בעבור השקעה נוספת, תפיסה שכונתה "תמורה תמורת תרומה" (רגב, 1987). אולם, כיוון חדש זה יולד, לדעת מבקרי, ל"פריצה" של העקרונות הבסיסיים עליהם מושתת הקיבוץ

ובעיקר לפגיעה ברעיון השוויון (עמרי, 1987).

חברים אחרים דוגלים ב"קיבוץ חדש". אלה מתנגדים, אמנם, לרעיון של "תמורה תמורת תרומה", אך קוראים לשיפור היעילות הכלכלית, בין היתר, ע"י צמצום השיתופיות והגברת האוטונומיה של הפרט, בשאיפה להגיע לרמת חיים המקובלת היום בארה"ב (הראל, 1987).

ב"קוטב האידאולוגי" של הויכוח היו חברים שקראו לשינוי בכיוון של חיזוק הערכיות. אלה רצו להתזיר את הקיבוץ להיות חברה אידאולוגית אליה מצטרפים ובתוכה חיים מתוך בחירה חופשית, ערכית ורעיונית. הבחירה בחברה כזו אמורה היתה להעשות אפילו במחיר של עזיבה מאסיבית של חברים שתוביל לחברה ערכית ומצומצמת בגודלה: "לעודד אנשים בלתי מרוצים ללכת, הואיל והקיבוץ אינו אורח חיים המתאים לכולם" (בן-חורין, 1987).

חלק מן החברים שהשתתפו בדיונים האידאולוגיים התייחס גם לגודל ולמקומו העתידי של הקיבוץ. לדוגמה, קם (1985) ציפה כי חלק מן הקיבוצים יהפוך לעיירות המונות אלפי תושבים. קיבוצים אחרים, לדעתו, יהיו קטנים מאד - עד 150 נפש - וידמו באופיים לקבוצה הקטנה נוסח דגניה בראשיתה, כשלצידם של אלה יתפתחו גם קיבוצים עירוניים.

לאור ההשערות שהוצעו בעבודה זו בדבר קשר אפשרי בין מאפייני החברה בקיבוץ לבין מאפייני נוף הגן, ניתן להניח כי כל כיוון בו יתפתח הקיבוץ יקבל ביטוי גם באופי הצורני-סגנוני של הגן.

להלן יוצע פיתוח להשערה זו לאור שניים מכווני השינוי האפשריים של הקיבוץ שהוזכרו דלעיל:

1. שינוי מהותי ו"פריצה" של ערכי הקיבוץ בכיוון של צמצום השיתופיות והגברת האוטונומיה של הפרט. במקרה כזה סביר להניח שתוך זמן לא רב הקיבוץ יהפוך לקהילה הדומה באופיה למושב שיתופי או לשוב קהילתי. ניתן גם לצפות כי הגן ביישוב כזה יהיה שונה מאד באופיו מגן הקיבוץ כיום:

* חלקן היחסי של הגינות הפרטיות בגן יגדל משמעותית;
* באזורי המגורים יצטמצמו השטחים הפתוחים הציבוריים ואולי אף יעלמו לחלוטין, מלבד דרכי הגישה;

* רמת טיפוח הגן הציבורי תהיה נמוכה מן המקובל כיום;
* המגוון הצורני והסגנוני בגינות הפרטיות יגדל מאד ומלבד גודלן כמעט ולא יהיה להן מכנה משותף - יעשה בהן שימוש באלמנטים צמחיים ובנויים מכל הסוגים ובכל הסגנונות;

* תיחום הגינות הפרטיות וההפרדה הפיזית והויזואלית שלהן מן הגן הציבורי יהפכו לנורמה מקובלת. התיחום יעשה בעזרת גדרות חיות, חלקן גבוהות מן המקובל כיום ובעזרת גדרות בנויות או אפילו קירות.

* אופי וסגנון גן הישוב החדש יהיה אקלקטי, יושפע ויהיה דומה לגני הישובים האחרים ובמיוחד לגני הפרברים העירוניים.

2. שינויי הקיבוץ בכיוון של חיזוק הערכיות. המבנה הסוציולוגי של הקיבוץ לאחר שינוי כזה ידמה יותר לקיבוץ מטיפוס "הקהילה", עם מאפיינים מסוימים של קיבוץ מטיפוס "התאגדות". במקרה כזה ניתן להניח כי גן הקיבוץ יידמה לגן כפי שהיה בקיבוץ בתקופת "גן הנוף", כלומר, גן גדול ורציף בו הדגש מושם על הגן כולו, כולל השטחים הציבוריים שבו.

* הגינות הפרטיות תהיינה חלק בלתי נפרד מן הגן, אך גם נבדלות במידה מוגדרת ומתוכננת, כך שלחברים תהיה בהן מידה של פרטיות;

* חומרי התשתית, הקירות והריצופים יהיו דומים ברוב הגינות הפרטיות;

* אופי הצמחיה בשטחים הציבוריים בגן ישתנה לכוון של יותר צמחית א"י וצמחים "חסכנים במים";

* היבט התחזוקה ימשיך להיות דומיננטי, אולם דגש יושם גם על תכנון כולל ומקצועי;

5. מקורות

5.1 מקורות בקיבוצי המחקר

- אבנון, ה., "גינות נוי תוכניות גדולות", ידיעות משמר-העמק,
משמר העמק, 30.11.1953.
- אורן, א., "משמר העמק יפה או היכן ועדת השיפור", ידיעות משמר-העמק, משמר העמק, 8.2.1946.
- אורן, א., ללא כותרת, יומן יגור, יגור, 9.1950.
- אורן, א., "הדף הנוי את לחץ ההר", מעריב, ארכיון יגור,
19.12.1953.
- אורן, א., "תכנון או אנרכיה", יומן יגור, יגור, 17.2.1958.
- אורן, א., ללא כותרת, יומן יגור, יגור, 3.1.1964.
- אורן, א., ללא כותרת, יומן יגור, יגור, 29.12.1964.
- אורן, א., ללא כותרת, מעריב, תל-אביב, 21.2.1965.
- אורן, א., "כך פרשנו מרבדי דשא", בקיבוץ, ארכיון יגור,
17.3.1965.
- אורן, א., "על הנעשה בשיפור", יומן יגור, יגור, 28.2.1969.
- בן ערב, י., מכתב למוכירות קיבוץ יגור, ארכיון קיבוץ יגור,
19.2.1958.
- בן שלמה, צ., "הבית", יומן יגור, יגור, 26.4.1948.
- דרור, נ., ראיונות, קיבוץ משמר-העמק, 1991.
- וייסברוד, ה., מכתב לאדריכל קאופמן, ארכיון קיבוץ יגור,
22.1.1928.
- וינברג, ש., ללא כותרת, יומן יגור, יגור, 19.6.1943.
- ורדי, ח., ראיון, קיבוץ יגור, 1989.
- יגור, ארכיון, מכתב מחברי קיבוץ יגור לה' וייץ (ללא שם שולח),
ירושלים, ארכיון יגור, 16.12.1925.
- יגור, ארכיון, מכתב לאדריכל קאופמן (כנראה ע"י וייסברוד), ארכיון
יגור, 22.1.1928.
- יגור, ארכיון, מכתב מחברי קיבוץ יגור למחלקת ההתיישבות בסוכנות
(ללא שם שולח), ארכיון יגור, 30.11.1928.

- יגור, ארכיון, מכתב לאדריכל קאופמן (ללא שם שולח), ארכיון יגור, 30.11.1928.
- יגור, ארכיון, פרטיכל ישיבת ההנהלה, ארכיון קיבוץ יגור, 19.1.1929.
- יגור, ארכיון, מכתב לאדריכל ש. וינברג (ללא שם שולח), ארכיון יגור, 4.11.1930.
- יגור, ארכיון, מכתב לאידלסון (ללא שם שולח), ארכיון יגור, 28.7.1935.
- יגור, ארכיון, מכתב לביקלס, המחלקה הטכנית, ארכיון יגור, 5.1.1955.
- יגור, ארכיון, דיווח על ישיבה של צוות תכנית המתאר, ארכיון יגור, 1.8.1975.
- יגור, ארכיון, יגור בחיק הטבע, 1922-1975, קיבוץ יגור, 1975.
- יגור, ארכיון, פרוגרמה לשכונת הכביש, יומן יגור, ארכיון יגור, 21.10.1979.
- יגור, ארכיון, יגור בחיק הכרמל, קבוץ יגור, (ללא תאריך).
- ידיעות משה"ע, "נשמור על ערוגות הפרחים", ידיעות משמר-העמק, 20.3.1930.
- ידיעות משה"ע, "הנשפר את פני הנקודה", ידיעות משמר-העמק, 27.10.1934.
- ידיעות משה"ע, "בנטיעות החצר", ידיעות משמר-העמק, 2.3.1935.
- ידיעות משה"ע, "בנטיעות בחצר", ידיעות משמר-העמק, 15.3.1935.
- ידיעות משה"ע, "מגרש משחקים במשמר העמק", ידיעות משמר-העמק, 3.8.1935.
- ידיעות משה"ע, "לשמור על ערוגות הפרחים", ידיעות משמר-העמק, 20.3.1936.
- ידיעות משה"ע, "גינות החצר במצוקה", ידיעות משמר-העמק, 24.5.1936.
- ידיעות משה"ע, "גינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 14.11.1936.
- ידיעות משה"ע, "גינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 26.3.1937.
- ידיעות משה"ע, "מצב מדאיג בגינות החצר", ידיעות משמר-העמק, 25.10.1937.
- ידיעות משה"ע, "גינות הנוי שלנו - מה תאמרנה לנו", ידיעות משמר-העמק, 8.1.1938.

- ידיעות משה"ע, "בגינות הנוי המתרחכות", ידיעות משמר-העמק, 15.4.1938.
- ידיעות משה"ע, "אל הוריד פרחים", ידיעות משמר-העמק, 11.6.1938.
- ידיעות משה"ע, "גינות הנוי שלנו", ידיעות משמר-העמק, 7.10.1938.
- ידיעות משה"ע, "פגעי חולין", ידיעות משמר-העמק, 1.1.1939.
- ידיעות משה"ע, "רבה העבודה בגינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 15.2.1939.
- ידיעות משה"ע, "נגמרה נטיעת תרצ"ט", ידיעות משמר-העמק, 15.2.1939.
- ידיעות משה"ע, "בגינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 31.4.1939.
- ידיעות משה"ע, "קונצרטים על הדשא", ידיעות משמר-העמק, 15.7.1939.
- ידיעות משה"ע, "בגינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 10.2.1940.
- ידיעות משה"ע, "בגינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 12.2.1943.
- ידיעות משה"ע, "בגינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 15.2.1945.
- ידיעות משה"ע, "משמר העמק יפה, או היכן ועדת השיפור", (אל). ידיעות משמר-העמק, 8.2.1946.
- ידיעות משה"ע, "חודשה העבודה", ידיעות משמר-העמק, 24.11.1948.
- ידיעות משה"ע, "השיפור בתצר", דיווח מישיבת ועדת המשק, ידיעות משמר-העמק, 23.12.1949.
- ידיעות משה"ע, "העבודה בגינות הנוי מתקדמת", ידיעות משמר-העמק, 14.7.1950.
- ידיעות משה"ע, "גינות הנוי - לשינוי פני הנקודה", ידיעות משמר-העמק, 20.9.1952.
- ידיעות משה"ע, "על גינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, 29.1.1954.
- ידיעות משה"ע, "השנה ינטעו שדרות לאורך הכביש הראשי", ידיעות משמר-העמק, 17.2.1954.
- ידיעות משה"ע, "להוביל גינות הנוי", ידיעות משמר-העמק, כ' 20, ח' 2, ע' 77, 1955.
- ידיעות משה"ע, "עם הפנים אל...", ידיעות משמר-העמק, כ' 8, ח' 8, 1958.
- ידיעות משה"ע, "לנוי...", ידיעות משמר-עמק, כ' 27, ח' 10, 1963.
- ידיעות משה"ע, "מעשה נאה", ידיעות משמר-עמק, 1.8.1970.

- ידיעות משה"ע, "פינת הגולה במחלצות חדשות", ידיעות משמר-העמק, 20.4.1977.
- ידיעות משה"ע, "דלת פתוחה: חצר שלנו", ידיעות משמר-העמק, 22.5.1977.
- יומן יגור, ללא כותרת, יומן יגור, יגור, 1926.
- יומן יגור, "בשיפור המחנה", יומן יגור, יגור, 20.12.1936.
- יומן יגור, "צעד שני בשיפור המחנה", יומן יגור, יגור, 4.1.1937.
- יומן יגור, "בהמשך שיפור המחנה", יומן יגור, יגור, 8.1.1937.
- יומן יגור, "אל הנעים עם המועיל", יומן יגור, יגור, 2.1.1937.
- יומן יגור, "עוד מאמץ אחד", יומן יגור, יגור, 17.2.1937.
- יומן יגור, "בגיוס", יומן יגור, יגור, 7.3.1937.
- יומן יגור, "העיגול בשלבי סיום", יומן יגור, יגור, 25.6.1937.
- יומן יגור, "בעבודות המחנה", יומן יגור, יגור, 4.7.1937.
- יומן יגור, "להשלים עבודה", יומן יגור, יגור, 3.1937.
- יומן יגור, "העיגול - בשלב סיום", יומן יגור, יגור, 25.6.1937.
- יומן יגור, "בשיפור המחנה", יומן יגור, יגור, 8.11.1937.
- יומן יגור, "השבת השחורה", יומן יגור, יגור, 29.6.1946.
- יומן יגור, "מפעל ראוי לציון", יומן יגור, יגור, 3.1.1949.
- יומן יגור, "החלטות הועדה לתכנון גנני", יומן יגור, יגור, 28.3.1953.
- יומן יגור, "מראה ישובינו", יומן יגור, יגור, 12.2.1957.
- יומן יגור, מספר מאמרים בענין הוראות טכניות לטיפול בדשאים, יומן יגור, יגור, 1961.
- יומן יגור, ללא כותרת, (א. ר.) יומן יגור, יגור, 29.12.1964.
- יומן יגור, "שאלתא", יומן יגור, יגור, 22.12.1967.
- יומן יגור, "כנס ארגון הגננים בקיבוץ יגור", יומן יגור, יגור, 5.2.1968.
- ילין, ד., ר. עשת, "שכונת ההר ביגור", גן ונוף, ארכיון יגור, ינואר 1981.
- כרם, נ., "בעקבות סגנון הגן האנגלי", מעריב, 8.12.1953.
- לין, ע., "היער", ידיעות משמר העמק, משמר העמק, 27.6.1947.

- לפיד, א., "כארו במשמר העמק", הדף הירוק, 138, מוסף על המשמר לתנועה הקיבוצית, ת"א, 29 במאי 1984.
- מרתה, "מה אעשה בגינתי?", ידיעות משמר העמק, משמר העמק, 4.9.59.
- משמה"ע, ארכיון, מכתב לאדריכל וינברג, (ללא חתימה), משמר העמק, 4.11.1930.
- עשת, ר., מקום גן הנוי בחברה הקיבוצית, אפעל, 1983.
- עשת, ר., ראיונות, יגור, 1989.
- רדליך, ש., ראיון, קיבוץ יגור, 1989.
- שדמי, א., ראיונות, קיבוץ משמר-העמק, 1988; 1989; 1991.
- שדמי, א., שרה, מ., "תוכנית רחבה לגינות נוי בשנת תרצ"ז", ידיעות משמר-העמק, משמר-העמק, 16.10.1936.
- שחר, מ., ראיון, קיבוץ יגור, 1989.

5.2 מקורות נוספים

- טלמון-גרבר, י., יחיד וחברה בקיבוץ, הוצאת מגנוס, תל-אביב, 1970.
- הראל, י., "הקיבוץ החדש", קיבוץ, שבועון התנועה הקיבוצית המאוחדת, 21 באוקטובר, 1987.
- לפיד, א., "כארו במשמר העמק", הדף הירוק, 138, מוסף על המשמר לתנועה הקיבוצית, ת"א, 29 במאי 1984.

Cohen, E., "The Structural Transformation of the Kibbutz", G.E. Zollschan and W. Hirsch, Social Change, John Wiley & Sons, N.Y. 1976.

- בן ערב, י., "האם אורח החיים משפיע על איכות הסביבה?", גן ונוף, כרך ל"ג, י"א-י"ב, תל-אביב, אוגוסט-ספטמבר 1978.
- 1985.

Newton, N.T., Design on the Land, Harvard University Press, Boston, 1971.

- וינברג, ש., "גן הנוי בהתישבות העובדת", הכינוס הראשון של עובדי גן הנוי, מקוה ישראל, 1943 (תש"ג).
- וינברג, ש., "על הפלורליזם בגן", עלון ארגון גננים במשקי עובדים, ספטמבר 1943.
- עשת, ר., מקום גן הנוי בחברה הקיבוצית, אפעל, 1983.
- פלד, א., (ע.) משמעויות המבנה המרחבי של הקיבוץ בערבה, רב-שיח, המעבדה לאקואנליזה, הטכניון, חיפה, 1984.
- קוריןלדי, ו., "קיבוץ - בית וגן", דף מידע, 18, המחלקה לתכנון של התק"מ, תל-אביב, 1985.